

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ  
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

BERDAQ ATÍNDAGÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK  
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ FILOLOGIYASI FAKULTETI

Fakultet dekanı:

\_\_\_\_\_ doc. Q. Turdibaev

(qoli)

(f.i.sh.)

«\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2018-j.

5120100 – filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) bakalavr baǵdarı

pitkeriwshisi **Esbosınova Aysholpannıń**

**«T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologizmlerdiń  
qollanıw ózgeshelikleri»**

temasındaǵı

**PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI**

Jaqlawǵa ruxsat berildi

Kafedra baslıǵı:

prof. M.Qudaybergenov \_\_\_\_\_

(f.i.sh)

Ilimiy basshı:

f.i.k.G.Dosjanova \_\_\_\_\_

(f.i.sh)

«\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2018-j.

Nókis – 2018

## Mazmunı

|                                                                                                                                            |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Kirisiw.....                                                                                                                               | 3  |
| <b>I bap.</b> T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıngı raxmet» povestinde frazeologizmlerdiń<br>semantikalıq túrleriniń qollanıwı                    |    |
| 1.1. Frazeologiyalıq ótlesiwler.....                                                                                                       | 12 |
| 1.2. Frazeologiyalıq birlikler.....                                                                                                        | 20 |
| 1.3. Frazeologiyalıq dizbekler.....                                                                                                        | 24 |
| <b>II bap.</b> Shıǵarmada frazeologiyalıq sinonimlerdiń hám<br>frazeologiyalıq variantlardıń jumalıw ózgeshelikleri                        |    |
| 2.1. Frazeologiyalıq sinonimler.....                                                                                                       | 31 |
| 2.2. Frazeologiyalıq variantlar.....                                                                                                       | 37 |
| <b>III bap.</b> T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıngı raxmet» povestinde jumalıǵan<br>frazeologizmlerdiń komponentlik quramı jaǵınan túrleri..... | 42 |
| 3.1. Eki komponentli frazeologizmler.....                                                                                                  | 47 |
| 3.2. Úsh komponentli frazeologizmler.....                                                                                                  | 50 |
| 3.3. Kóp komponentli frazeologizmler.....                                                                                                  | 51 |
| Juwmaq.....                                                                                                                                | 54 |
| Paydalanılǵan ádebiyatlar.....                                                                                                             | 56 |

## Kirisiw

**Temanıń aktuallıǵı.** Til – xalıqtıń biybaha ruwxıy baylıǵı. Milletti millet sıpatında tanıtatuǵın ayırıqsha belgilerdiń biri – onıń tili. Ózbekstan Respublikası Prezidenti «Xalqımızdıń tınısh turmısın támiyinlew, birinshi náwbette, jaslardıń tálim-tárbiyasına, dúnya-qarasına hám ázeliy úrp-ádetlerdi asırıp abaylawǵa baylanıslı»<sup>1</sup> - dep kórsetedi. Ana tilimizdi ilimiy túrde úyreniw búgingi kúnde qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan eń áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Házirgi qaraqalpaq tili xalqımızdıń turmısındaǵı ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, bilimlendiriw tarawlarındaǵı jetiskenliklerine baylanıslı fonetikalıq sisteması, leksikalıq quramı, grammatikalıq qurılısı, terminologiyası hám orfografiyası hár tárepleme jetilissen tillerdiń biri boldı.

Shınında da, hár bir xalıqtıń óz ana tili bul onıń milliy maqtanıshı, ruwxıy baylıǵı bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq til biliminde geypara fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq hám tildiń tariyxına baylanıslı bir qansha máseleler sheshilip, belgili bir sistemaǵa túsiwine qaramastan, elege deyin izertlewın kútip turǵan máseleler kóp. Mine, qaraqalpaq tilindegi usınday máselelerdiń biri – frazeologizmlerdi jıynaw hám olardı izertlew máselesi.

Frazeologizmler kóp izertlewshiler tárepinen sóz etilse de, biraq qaraqalpaq tilinde olardıń stillik xızmetlerde paydalanılıwı ele usı waqıtqa deyin arawlı izertlenilmegen. Sonlıqtan biz bul jumısta T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheliklerin hám jazıwshıǵa tán belgilerin hár tárepleme úyreniwdi maqset ettik. Shıǵarmada qollanılgan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sheberlik penen paydalanılıwı, olardıń semantikalıq túrleri, stillik qollanıw ózgeshelikleri, frazeologizmlerdiń hár qıylı

---

<sup>1</sup> Mirziyoev SH. Buyok kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, 2017. 157-158-betler.

variantlarda jumsalıwı, shıǵarmada qollanılǵan frazeologizmlerdiń dúzilisi boyınsha túrleri haqqında toqtap ótpekshimiz.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri haqqındaǵı mashqalalar usı kúnge shekem bul tarawda kóp ǵana izertlewlerdiń alıp barılıwına, olardıń ilimiy miynetler túrinde jarıq kóriwine qaramastan elege shekem til biliminde eń aktual mashqalalardıń biri bolıp kelmekte.

XVIII ásirde XX ásirdeń ortalarına shekemgi frazeologiyalıq teoriyanıń rawajlanıwınıń dáslepki dáwirlerinde-aq til ilimi tariyxında A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, F.I.Buslaev, Sh.Balli, A.A.Shaxmatov, V.V.Vinogradov, A.I.Efimov, N.M.Shanskiylardıń ilimiy miynetleri frazeologiyanıń óz aldına lingvistikalıq taraw sıpatında qalıplesiwine tiykar saldı. Frazeologiya máselelerine arnalǵan dáslepki miynetler kóbirek leksikografıyalıq obyektte bolıp xızmet etti. Bul dáwirde frazeologizmlerdiń sózliklerde beriliwine, olardıń mánisi hám etimologiyasın anıqlawǵa ayırıqsha itibar berildi.

Túrkiy tilleriniń frazeologizmlerin úyreniw XX ásirdeń 40- jıllarınıń aqırına keliw menen baslanǵanın kóriwimizge boladı. Túrkiy tilleri ishinde birinshilerden bolıp 1944-jılı S.Keńesbaevtıń «Qazaq tiliniń turaqlı sóz dizbekleri» degen doktorlıq dissertaciyası jaqlandı. Bul miynetinde qazaq tilindegi frazeologizmlerdi V.V.Vinogradov sıyaqlı úsh toparǵa bólip qaramaydı. Frazeologizm bolıw ushın ol tómendegi úsh principke tolıq juwap beriw kerek deydi:

1. Mánileriniń tutaslılıǵı. Belgili bir frazeologizm ishindegi sózler dáslepki mánisinen tolıq yamasa yarım túrinde ayırılıp qaladı da, toplanǵan dizbek birdey mánini bildiredi.

2. Dizbektiń tıyanaqlılıǵı, turaqlılıǵı. Belgili bir frazeologizmlerdegi sózler bir-biri menen bekkem baylanısıp, orın tártibi ózgermeydi.

3. Tayar qálpinde qollanıw tıyanaqlılıǵı. Belgili bir frazeologizm tap sol qálpinde qosıqtaǵı naqırat sıyaqlı qaytalanıp qollanıladı. Solay etip,

frazelogizmlerdi anıqlawda S.Keñesbaev usı tiykarǵı úsh principi basshılıqqa aladı. Eger bul principi saqlanbasa, sóz dizbekler frazeologizmler dárejesine kóterile almaydı.

Usıǵan tiykarlana otırıp ol frazeologizmlerdi ekige bóledi: 1.

1. Frazelogiyalıq ótlesiw (túydekler), buǵan idioma tárizli frazeologizmlerdi kirgizedi; 2. Frazelogiyalıq dizbekler (tirkester). Bul toparǵa idioma emes frazeologizmlerdi kirgizedi. S.Keñesbaev frazeologiyalıq ótlesiw menen birliklerdi bir toparǵa, frazeologiyalıq dizbeklerdi ekinshi toparǵa kirgizedi.

Avtor naqıl-maqallardı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń toparına qospay, olardı óz aldına bólek topar dep qaraydı. Kóplegen izertlewshiler naqıl-maqallardıń frazeologizmlerge uqsashlıǵın, onıń sınırlarınıń orın tártibin ózgertiwge bolmaytuǵınlıǵın esapqa alıp, olardı frazeologiyanıń toparına kirgiziwdi maqul kóredi. S.Keñesbaev «bul koncepciyaǵa qosılıwǵa bolmaydı», -dep aytadı hám naqıl-maqallardıń ishki hám sırtqı mánileri, semantikası, grammatikalıq dúzilisi jaǵınan frazeologizmlerden aytarlıqtay ayırmashılıqları bar ekenligin ilimiy jaqtan dáliyllep kórsetedi.<sup>1</sup>

Ózbek frazeologiyasına arnalǵan eń dáslepki miynetler ótken ásirdiń 50-jıllarınıń basında payda boldı. Olardıń qatarına Sh.Raxmatullaev, Ya.D.Pinxasov, A.Shomaqsudov, M.Xusainovlardıń kandidatlıq dissertaciyların kórsetiw múmkin. Bul miynetlerde ózbek tiliniń frazeologizmleri akademik V.V.Vinogradovtıń struktural-semantikalıq klassifikaciyası tiykarında analiz etilip, frazeologizmler semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq ótlesiwler hám frazeologiyalıq dizbeklerge ajratıladı.

Sh.Raxmatullaevtıń kandidatlıq dissertaciyasında ózbek tilindegi feyil mánili frazeologizmlerdiń grammatikalıq ózgesheliklerin izertlew jumısı baslap berilgen bolsa, alımnıń 1966-jılı jaqlanǵan doktorlıq dissertaciyası hám sol tiykarında baspadan shıqqan «Ózbek frazeologiyasınıń ayırım máseleleri» atlı

---

<sup>1</sup> Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, «Ғылым», 1977.

monografiyası tilimizdagi frazeologizmlerdi leksikalıq birlik sıpatında izertlewge arnalğan. Bul jumısta frazeologiyalıq sóz dizbekleri arasındagı polisemiya, sinonimiya, variaciya, antonimiya, omonimiya qubılısları bay faktlik materiallar analizi tiykarında tereń izertlenip, frazeologizmlerdiń leksikalıq birlik sıpatındagı basqa-belgi ózgesheliklerin tekseriwge jol ashılğan.<sup>1</sup>

Joqarıda keltirilgen miynetlerde frazeologiya shegarası keń hám tar túsiniłgen. Haqıyqatında da, ózbek til biliminde de frazeologiya shegarası házirgi kúnge shekem keń hám tar mánide túsiniлип kelmekte. Frazeologizmlerdi keń mánide túsiniwshi alımlar onıń quramına naqıl-maqallar, aforizmler hám basqa da tiptegi turaqlı birliklerdi kirgizedi. Al, tar mánide túsiniwshi alımlar tek frazeologizmler menen ǵana sheklenedi.

Sońǵı jılları ózbek tili frazeologiyası sezilerli dárejede rawajlanıp ketti. Ózbek tiliniń frazeologiyasına arnalğan miynetlerdiń ishinde frazeologizmlerdiń semantikalıq tábiyatı, strukturalıq tipleri, stillik qollanıw ózgeshelikleri, qalıplesiw jolları haqqındagı izertlewler payda bola basladı.

Ózbek tilindegi frazeologizmlerdiń funkcional-stillik ózgeshelikleri boyınsha B.Yoldoshev doktorlıq dissertaciya jaqladı hám frazeologiya tarawına salmaqılı úles qostı.

Frazeologizmlerdiń jasalıw máseleleri boyınsha A.Mamatov óziniń doktorlıq dissertaciyasında tolıq maǵlıwmat beredi. Onıń pikirinshe, frazeologizmler sózler kibi jasalmaydı, bálki dúziledi hám onıń jasalıw usılların mısallar járdeminde tolıq ashıp beredi. Haqıyqatında da, frazeologizmlerde jasalıw ózgesheligi joq. Sebebi, olar tilde tayar túrinde qollanıladı.

Ózbek til biliminde jazıwshılardıń dóretiwshilik jumıslarındaǵı frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheliklerine baylanıslı bir qansha miynetler jarıqqa shıqtı.

---

<sup>1</sup> Ўйдошев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Филол. фанлари д-ри... дисс. Автореф. Тошкент, 1993, 8-бет.

Tilshi ilimpaz I.Quchqortoev belgili sóz sheberi A.Qahhordín frazeologizmlerden paydalanıw sheberligin úyrenip, «Abdulla Qahhorning frazeologik novatorligi» atamasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Dissertaciya jazıwshınıń frazeologizmlerden paydalanıw stilin, ulıwma xalıqlıq frazeologizmler tiykarında jańa frazeologizm variantların jaratıw sheberligin ilimiy jaqtan dáliyllep kórsetedi.

S.Mirzoqulov ózbek tiline tuwısqan tilden awdarılǵan qırǵız jazıwshısı T.Qosimbekovtıń «Singan qılısh» shıǵarması awdarmasın semantikalıq, leksikalıq jaqtan tekserip, eki tildegi leksema, frazemalar arasındǵı ulıwmalıq hám ózgeshelik táreplerin ashıw menen birge, awdarıwshınıń sheberligin de bahalaǵan.<sup>1</sup>

Sunday-aq, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı T.Qayıpbergenov shıǵarmalarınıń ózbekshe awdarması tiykarında Sh.Abdullaev «Tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikasi» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı.<sup>2</sup>

Türkmen tili frazeologiyası boyınsha K.Babaevtıń «Türkmen tiliniń idiomaları» miynetin atap ótsek boladı. Ol idiomalardıń semantikasına baylanıslı olardı eki topaǵa ajıratadı.

1. Frazeologiyalıq ótlesiw.
2. Frazeologiyalıq birlik.

K.Babaev frazeologiyalıq birliklerdi quramındaǵı ayırım sózler (bash, gol, ayag hám t.b.) tiykarında bóledi.

Qırǵız tilinde frazeologiya máselesine arnalǵan D.Shukurovtıń bir qansha miynetleri jariq kórdi. Ol óziniń «Qırǵız tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleri haqqında» degen miynetinde frazeologizmlerdi naqıl-maqallardan, jumbaqlardan, terminlerden, qospa sózlerden bólek qaraydı. Avtor frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bul sózler toparınan ózgesheligin hám ulıwmalıq belgilerin anıq

---

<sup>1</sup> Мирзоқулов С. Қариндош тиллардан таржима асарлар тилининг лексик-семантик тадқиқи (Т.Қосимбековнинг «Синган қилич» романи таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. ... дис. Автореф. Тошкент, 2000.

<sup>2</sup> Абдулаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. ... дис. Тошкент, 2007.

mısallar menen kórsetedi. Sonday-aq frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń polisemiyalıq hám sinonimiyalıq táreplerine de kewil bóledi.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmler ele tolıq izertlenip pitken joq. Biraq prof. E.Berdimuratovtıń leksikologiya boyınsha bir qatar miynetlerinde «Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı» atlı miynetinde frazeologizmlerge ayrıqsha toqtap ótkenin kóremiz. Onda frazeologizmlerdiń sózlik quramdaǵı ornı haqqında hám olardıń kórkem shıǵarmada súwretlewdiń leksika-semantikalıq qurallarınıń biri sıpatında keńnen qollanılıwın, sóz sheberleri kórkem ádebiyat stiliniń talaplarına sáykes dóretiwshilik sheberlik penen paydalanıw arqalı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qollanılıw órisin keńeytip, bayıtıp otıratuǵınlıǵı haqqında sóz etiledi.

Haqıyqatında da, kórkem shıǵarmalarda frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen paydalanıw ushın sóz sheberlerinen úlken dóretiwshilik uqıplıq talap etiledi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń quramında sanlıqlardıń ushırasıwın hám olardıń bir pútin leksika-grammatikalıq birlikti bildiriwin A.Bekbergenov óziniń «Frazeologiyalıq sóz dizbeklerindeki sanlıqlar» atlı ilimiy maqalasında keń túsiniq beredi.

Sonday-aq, 1972-jılı docent S.T.Nawrızbayevanıń qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbeklerine arnalǵan «Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре»<sup>1</sup> degen miyneti jarıq kórdi. Monografıyada qaraqalpaq tilindegi atawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń turaqlı hám jay sóz dizbeklerinen, qospa sózlerden, naqıl-maqallardan, terminlerden, túbir hám dórendi sózlerden ayırmashılıqları, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kóp mániligi, olardaǵı omonimiya, antonimiya, sinonimiya qubılısları úyrenilgen. Sonıń menen birge, atawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń russha-qaraqalpaqsha sózlikte beriliw usılları, olardı rus tiline awdarıw máselesine ayrıqsha toqtap ótken.

---

<sup>1</sup> Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.



Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń dúzilislik, formalıq tárepi G.Aynazarovaniń kandidatelıq dissertaciyasında arıawlı izertlengen hám usı tiykarda ilimiy miynetleri baspadan shıǵarıldı.<sup>1</sup> Bul jumısta qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ishinde ayrıqsha dúzilme sıpatında kózge túsetuǵın teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń fonetikalıq, grammatikalıq hám stillik qollanıw ózgeshelikleri anıqlanadı.

Sunday-aq qaraqalpaq tilindegi feyil mánili frazeologizmler J.Tañirbergenovtıń bir qatar maqalalarında keń túrde úyrenilgen.<sup>2</sup>

Frazeologizmler arasındaq antonimiya, sinonimiya hám variantlılıq máseleleri Sh.Xojanov hám G.Dosjanovalardıń maqalalarında aytıladı.<sup>3</sup> Sunday-aq bir-biri menen tuwısqan xalıqlardaǵı frazeologiyalıq sóz dizbeklerin salıstırıp izertlew, olar arasındaq ayırmashılıqlardı kórsetiwge arnalǵan bir qansha maqalalar baspadan shıǵarıldı.

Bul joqarıda kórsetilgen miynetler menen qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri izertlenip bolındı degen juwmaq kelip shıqpaydı. Kerisinshe, qaraqalpaq frazeologiyası ele baslanıw dáwirin basınan ótkermekte.

Demek, usınıń ózinen frazeologizmlerdiń ele de bolsa izertlewdi talap etetuǵın másele ekenligi kórinip tur.

---

<sup>1</sup> Айназарова Г.Б. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Филол.илим. кан. ... дис. Нөкис, 2000; Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005; Айназарова Г.Б., Сейданова Р. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерди грамматикалық жақтан үйрениўдиң әҳмийети. ҚМУ «Хабаршысы». Нөкис, 2009, 106-108-бетлер; Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң лексика-семантикалық hám stillik óзгешеликleri. Нөкис, 2015

<sup>2</sup> Таңирберенов Ж. Қарақалпақ тилинде феийл мәнили фразеологиялық антонимлердиң қолланылыў өзгешеликleri. ҚМУ «Хабаршысы». Нөкис, 2010, №3-4, 104-107-бетлер; Қарақалпақ тилинде феийл мәнили фразеологиялық синонимлердиң структуралық өзгешеликleri ҳаққында. ӨзРИА ҚҚБ Хабаршысы. Нөкис, 2011, № 1. 83-85-бетлер; Қарақалпақ тилинде феийл мәнили фразеологиялық омонимлер ҳаққында. Ҳәзирги филология илимлериниң әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2011, 85-89-бетлер; Қарақалпақ тилинде үш компонентли феийл мәнили фразеологизмлер. Илим ҳәм билимлендириўге арналған өмир. Академик Абатбай Дәўлетовтың 70 жыллық юбилейине арналған илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкис, «Билим», 2012, 117-121-бетлер; Қарақалпақ тилинде еки компонентли феийл мәнили фразеологизмлердиң грамматикалық өзгешеликleri. ҚМУ «Хабаршысы». Нөкис, 2012, 94-98-бетлер.

<sup>3</sup> Хожанов Ш. Фразеологиялық антонимлер. ҚМУ «Хабаршысы». Нөкис, 2012, №1-2, 99-100-бетлер; Досжанова Г. К.Рахмановтың «Ақыбет» романында фразеологизмлердиң қолланылыў өзгешеликleri. Илим ҳәм жәмийет. Нөкис, 2017, №3, 21-23-бетлер.

Usıǵan tiykarlana otırıp, biz bul jumısımızda T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallınge raxmet» povestindeǵı frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerin izertlewdi maqset etip qoydıq.

**Izertlewdiń maqseti hám wazıypaları.** Jumıstıń tiykarǵı maqseti – jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallınge raxmet» povestindeǵı frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin, dúzilisi hám komponentlik quramın lingvistikalıq kózqarastan hár tárepleme tereń izertlewden ibarat. Usı maqsetten kelip shıqqan halda jumıstıń aldına tómendegi wazıypalar qoyıldı:

- shıǵarmada qollanılǵan frazeologizmlerdi jıynaw hám sistemalastırıw;
- frazeologizmlerdiń tildin basqa birliklerinen ózine tán ulıwmalıq belgilerin anıqlaw;
- olardı semantikalıq jaqtan toparlarǵa ajratıp úyreniw;
- shıǵarmada frazeologiyalıq sinonimlerdiń hám frazeologiyalıq variantlardıń jumsalıw ózgesheliklerin anıqlaw;
- shıǵarmada qollanılǵan frazeologizmlerdiń komponentlik quramı boyınsha túrlerin úyreniw;
- jazıwshınıń frazeologizmlerdi qollanıwdaǵı gózlegen maqsetin ashıp beriw.

**Jumıstıń ilimiy jańalıǵı.** Jumısta T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallınge raxmet» povestindeǵı qollanılǵan frazeologiyalıq soz dizbekleri birinshi márte leksika-semantikalıq hám grammatikalıq jaqtan úyrenildi. Onda frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq túrleri, yaǵnıy frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq dizbek, frazeologiyalıq birlikler anıqlandı. Sonday-aq frazeologiyalıq variantlar hám sinonimler úyrenildi. Shıǵarmadaǵı frazeologizmler sırtqı dúzilisine qaray, yaǵnıy eki, úsh, kóp komponentli frazeologizmlerge ajratılıp grammatikalıq analiz islendi.

**Izertlewdiń ilimiy hám ámeliy áhmiyeti.** Jumısta T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallınge raxmet» povestindegi frazeologizmlerdi úyreniw barısında belgili bir ilimiy juwmaqlar shıǵarıldı. Izertlewde toplanǵan teoriyalıq juwmaqlar qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasında házirge deyin bar bolǵan ilimiy túsiniklerdi belgili dárejede tolıqtırıwı múmkin. Sonıń menen birge jumısta keltirilgen materiallar qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózligin dúziwde de úlken áhmiyetke iye.

**Izertlewdiń metodları hám derekleri.** Pitkeriw qánigelik jumısımızda frazeologiyalıq sóz dizbeklerin izertlew ushın til biliminde keń tarqalǵan sinxroniyalıq usıldan keń paydalanıldı. Jumıstı jazıwda ilimiy derekler sıpatında til iliminiń házirge shekemgi jetiskenlikleri, ulıwma til biliminiń hám tyurkologiyanıń iri wákillerinen Sh.Raxmatullaev, B.Yoldoshev, A.E.Mamatov, Q.M.Hakimov, Sh.R.Usmonova, K.T.Bozorboev, M.Y.Vofoeva, E.Berdimuratov, J.Eshbaev, S.T.Nawrızbayeva, G.Aynazarova, Sh.Abdullaev hám basqa da alımlardıń miynetleri basshılıqqa alındı.

**Izertlewdiń obyektı.** Frazeologiyalıq sóz dizbekleri awıspalı hám obrazlı bolıp keledi. Olar kúndelikli sóylew tájiriybesinde pikirdi tolıq, anıq hám tásirli, kórkem etip jetkeriwde ayrıqsha xızmet atqaradı. Frazeologizmlerdiń usınday xızmeti onıń tildiń ózgeshe stillik baylıǵı ekenliginen derek beredi. Sonlıqtan da jazıwshı hám shayırlarımız tildiń bul baylıǵınan keń paydalanadı. Bul jumısta jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallınge raxmet» povestinde qollanılǵan frazeologizmlerdi izertlew jumısımızdıń tiykarǵı deregi esaplanadı.

**Jumıstıń qurılısı.** Pitkeriw qánigelik jumısımız kirisiw, úsh bap, juwmaq hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen turadı. Jumıstıń ulıwma kólemi \_\_ bet.

# **I bap. T.Qayıpbergenovtın «Muğallimge raxmet» povestinde frazeologizmlerdiń semantikalıq túrleriniń qollanıwı**

## **1.1. Frazeologiyalıq ótlesiwler**

Til – ádebiyattın birinshi elementi, sebebi hár qanday ádebiy shıǵarmanıń kórkemligi onıń tili arqalı kórinedi. Demek, jazıwda, sóylewde pikirdiń ıqshamlılıǵı, kórkemligi hám onıń ótkirliǵı artıwı ushın tildegi frazeologizmler keń paydalanıladı. Hár qanday jazıwshı yamasa shayır óz shıǵarmasında ulıwma xalıqlıq tilden kórkem obrazlardı dúziw ushın sózlerdi, sóz formaların tańlap qollanadı. Kórkem shıǵarmanıń tilin izertlegende jazıwshı yamasa shayırdıń sol shıǵarmada tildin kórkemlew quralların qalay qollanǵanlıǵı, kórkem obraz jasaw ushın sózlerden qalay paydalanǵanlıǵı, onıń sóz qollanıw sheberligi, stili anıqlanıwı kerek. Sol waqıtta ǵana jazıwshınıń til ózgeshelikleri, jeke stili, kórkem shıǵarma tiliniń ózgeshelikleri ashıp kórsetiledi.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri pikirdi keń, obrazlı, ótkir etip beriw ózgesheligi menen basqa til birliklerinen parıqlanadı. Sonıń menen birge, olarda qosımsha mánilerdiń kúshli sıpatlanıwı frazeologizmlerdiń ózgeshe tárepleri esaplanadı. A.Abdullaevtın kórsetip ótkenindey: «Frazeologizmler – nominativ hám qosımsha reńkleriniń ajıralmas birliginen ibarat bolǵan arawlı sóylew figuraları». <sup>1</sup>

Haqıyqatında da, tilimizdiń frazeologiyalıq quramına názer awdarsaq, olardıń belgili bir toparı tek tiykarǵı mánini bildirip qoymastan, olarǵa sóylewshiniń anaw ya mınaw qatnasın bildiriwin de kóriw múmkin. Frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmada atqaratuǵın xızmeti – obraz jasaw, qaharmanǵa sıpatlama beriwde hám t.b. xızmette qollanıladı.

Frazeologizmlerdiń bay hám hár túrli quramların T.Qayıpbergenov ózinshelik stil dóretiw maqsetinde hár túrli jollar menen qollanǵan. Jazıwshı xalıq

---

<sup>1</sup> Абдуллаев А.Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент, 1993, 39-bet.

tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen keletuǵın obrazlı sóz baylıǵın óz elegenin ótkerip, shıǵarmalarında sheberlik penen paydalanıwdıń úlgin kórsetedi.

Frazeologizmler mánilik jaqtan, emocional-ekspressivlik ótkirliǵı jaǵınan tildiń qaymaǵı maǵız sıpata baılanadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózleriniń ańlatatuǵın mánileri boyınsha, frazeologizmlerdi payda etip turǵan jeke komponentleriniń sol pútin mánige qatnası boyınsha, sonday-aq baylanısı boyınsha da hár qıylı bolıp keledi. Sonlıqtan da frazeologizmler semantikalıq birigiwshiligi boyınsha toparlarǵa ajratıladı. Olardı toparlarǵa ajratıw frazeologiyalıq sóz dizbeklerin tereńirek úyreniw ushın oǵada úlken áhmiyetke iye.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń semantikalıq birigiwshiligi boyınsha bóliniw kópshilik tillerde derlik birdey. Sebebi, sol tiller menen shuǵıllanıwshı ilimpazlardıń kópshiligi V.V.Vinogradovtıń klassifikaciyasına tiykarlanadı. Biz de usı ilimpazlardıń pikirlerin bassılıqqa ala otırıp, T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıǵe raxmet» povestinde qollanılgan frazeologizmlerdi úsh toparǵa – frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbeklerge ajratıp qaraymız.

Turaqlı dizbek bolıp esaplanatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń taǵı bir sıpatlı ózgesheligi mında – geypara frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ańlatatuǵın mánisi sol dizbektiń quramındaǵı hár bir sózdiń dara turǵandaǵı yamasa basqa bir mánili sóz benen dizbekleskendeǵı ańlatatuǵın mánisinen pútkilley qashıqlasqan mánide beriledi. Olardıń quramındaǵı sózler ózleriniń dáslepki leksikalıq mánisin birotala joǵaltadı. Sonıń ushın olardıń mánisi óz ishine kirgen sózlerdiń mánisinen ǵárezsiz, pútkilley basqasha bolıp keledi. Frazeologiyalıq ótlesiwler ekinshi bir ótkir hám pútkilley awısıp ketken pútin mánige iye. T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmasında ushırasatuǵın ótlesiwlerge tómendegi frazeologizmlerdi kórsetsek boladı: ala kesek bolıw, awzına ılay sıypaw, bir iyninen kóteriń, dáryaǵa taqan shayıw, eki ayaǵın bir etikke tıǵıw, júzikke qas qondırǵanday, ishken ası boyına

taramaw, qanı qaynaw, pıshıq murnı batpaytuǵın (toǵay), tal shaynaw, tis tırnaqlap jıynaw, tolǵaǵı teris keliw, tolısı shaypatılıw, tonın teris kiyiw, topıraqqa ot qoyıw, túyeden postın taslaǵanday hám t.b.

Bulardıń qay-qaysısın alıp qarasaq ta bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın leksikalıq pútin bir birlik ekenligin, al anaw-mınaw frazeologiyalıq ótlesiw ańlatatuǵın máni onıń quramındaǵı komponentlerden kelip tuwmaytuǵınlıǵı frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń tiykarǵı belgileri bolıp esaplandı. Frazeologiyalıq ótlesiwler mánisi boyınsha bir tutas qurılısınıń qatań turaqlılıǵı menen ayırıqsha kózge túsetuǵın bólinbeytuǵın sóz dizbegi. Máselen, *túyeden postın taslaǵanday* degen frazeologiyalıq sóz dizbegin alıp qarayıq, bul frazeologizm «oylanbastan, ersi, orınsız sóylew» degen mánini bildiredi. Pútin bir frazeologizmnen usı mániniń kelip shıǵıwı da *túye*, *postın*, *taslaw* sózleriniń hesh qanday qatnası joq. Sonlıqtan bunday frazeologizmler frazeologiyalıq ótlesiwler bolıp tabıladı. Frazeologiyalıq ótlesiwlerge mınaday sóz dizbeklerin jatqarıwǵa boladı: *iyt ólgen jer*, *ala jipti kesisiw*, *kózge shóp salıw*, *qabırǵaǵa keńesiw*, *awzınan aq iyt kirip*, *qara iyt shıǵıw* hám t.b. Demek, frazeologiyalıq ótlesiwdegi sózler ózleriniń dáslepki mánisinen pútkilley qashıqlanıp, olardıń hámmesi bir mánini ańlatıp keledi. Mine, sonıń ushın da, bunday dizbektegi sózlerdi bir tilden ekinshi bir tilge awdarǵanda, olardıń dáslepki mánisin kózde tutıp, sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı, al ulıwma ańlatatuǵın mánisine qarap hám sol awdarılatuǵın tilde usıǵan sáykes ekvivalentin tawıp awdarıw kerek boladı.

Frazeologiyalıq ótlesiwlerge tán bul belgi qosımsha mánilerge iye bolıp, pikirdi tásirli hám ótkir etip beriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Sonlıqtan da, publicistikalıq yaki kórkem bayanlawlarda, súwretlewlerde olar semantikalıq-stillik derekler sıpatında xızmet atqarıp keliwge iykem boladı.

T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń qollanıwında emocionallıq-ekspressivlik mánilik belgiler, máni obrazlılıǵı,

tásirlilik ayqın sezilip turadı, Mısalı: Yaǵnıy, úlkenler óz ara kelise almay birewleri «birigip jasayıq» dese, ekinshileri «yaq, darawara jasaymız» desip, *qızıl kegirdek bolısıp* atırǵan kúnler edi ( 3-bet).

Ol kisi ayıbın búrkegisi keldi me, yamasa Sársenbaydı ayadı ma, Dúysen mollanıń "jibermeymen" degenine qaramastan, Sársenbaydı arbaǵa mingizip, ózi qalaǵa ketti. Sonnan berli qawın urlıq dese, *quyqamız juwlap*, *tóbe shashımız tik* turadı (248-bet).

Sonnan beri qawın urlıq dese, *quyqamız juwlap*, *tóbe shashımız tik turadı* (248-bet).

□ Joq, ókpelemeymen. Ókpelesem apam *janımdı kelige qamaydı*,□ dep rasın aytıp edim, Turdıbay oyaw jatır eken, túrgele sala maǵan asıldı (260-bet).

Jazıwshı bul keltirilgen mısallarda *qızıl kegirdek bolıw*, *quyqası juwlaw*, *tóbe shashı tik turıw*, *janın kelige qamaw* degen frazeologiyalıq ótlesiwlerdi «tóbelesiw, jaǵalasıp, kegirdekke asılıp urısıw», «qolaysızlanıw, qorqınıshlı yamasa qáwipli nárseden ózin qolaysız seziw», «bir qáweterli iske, awhalǵa qattı qorqıp ketiw, júdá jek kóriw, qolaysızlanıw», «qıynaw, azap beriw» degen mánilerdi bildiriw ushın qollanǵan. Jazıwshı bul frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń ornına olardıń dara sóz sıpatındaǵı ekvivalentlerin paydalanıwı da múmkin edi. Biraq sózlik quramdaǵı sol paradigmaǵa kiriwshi semamalar ishinen semantikalıq-stillik jaqtan dál, anıq hám súwretlengen waqıyaǵa sáykes poetikalıq sheberlik penen *qızıl kegirdek bolıw*, *quyqası juwlaw*, *tóbe shashı tik turıw*, *asıǵı alshı bolıw*, *janın kelige qamaw* frazeologiyalıq ótlesiwlerin oǵada durıs paydalanǵan. Tilimizde «asıǵı alshı», «asıǵı alshı keliw» degen frazeologiyalıq sóz dizbekleri ushırasıp, isi júrisiw mánisinde qollanıladı. Jazıwshı joqarıdaǵı mısalda «asıǵım jańa alshı basıp kiyatırǵanda» dep qollanıw arqalı ózi súwretlep atırǵan personajdıń isiniń endi jańa júrisip kiyatırǵanlıǵın kúsheyp, obrazlı etip jetkeriw

maqsetinde turaqlı sóz dizbeginiń quramına sózlerdi qosıp qollanǵan. Nátiyjede aytılayın degen pikir ótkir bolıp shıqqan.

Tómendegi qatarlardaǵı frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń mánilerinde de sonday belgiler, ekspressivlik ayırıqshalıq hám boyawlar bar.

T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıme raxmet» povestinde ashıwlanıw, qáhárleniw mánisinde jumsalatuǵın frazeologiyalıq ótlesiwlerdi kóplep ushıratıwǵa boladı. Mısalı: Shawlap, dawısın kóterip kiyatırǵan apam *otqa suw quyǵanday* bola qoydı (269-bet).

☐ Kempir, qapa bolmańız. Turdımurat úlkeye kele zor jigit bolıp dúzeledi,☐ dedi ol. Bul sózge *tóbem kókke jetkendey quwandım* (269-bet).

Urmaytuǵın bolsa nege kiyatır. Úydi bilmeytuǵın adam biziń úydi qalay tawıp aldı. Keshe atımdı biykar aytqan ekenmen. *Sorım qaynap* tayaq jemesem bolar edi (251-bet).

Men olarǵa sóyleyin desem, *jatqan jılannıń quyırǵın basıp* ekewiniń arasındaǵı jánjeldi gújitip alaman ba dep qorqtım (51-bet).

Bul mısallarda *tóbesi kókke jetiw, sorı qaynaw, jatqan jılannıń quyırǵın basıw* degen frazeologiyalıq ótlesiwler qollanılǵan. *Tóbesi kókke jetiw – quwanıw, sorı qaynaw – qıynalıw, jatqan jılannıń quyırǵın basıw – ózine zıyansız nársege tiyiw* degen mánilerdi bildiredi. Olardı kontekstte basqa variantı menen almastırıp yamasa qanday da bir sınarın almastırıp qollanıwǵa bolmaydı.

Ayırım frazeologizmlerdiń mánisi aytıljaraq pikirge baylanıslı óziniń tiykarǵı mánisinen uzaqlasadı. Máselen, «júzikke qas qondırǵanday» turaqlı sóz dizbegi «bir nárseniń yamasa bir istin kewildegidey bolıwı», «bir-birine say, jarasatuǵın» degen mánide jumsaladı. Al ayırım mısallarda bul frazeologizm insannıń bolǵan waqıyadan nalınıwı mánisin de ańlatıwı múmkin.

Sonday-aq shıǵarmada insannıń hár qıylı háreketlerine baylanıslı qollanılatuǵın frazeologizmler de ónimli qollanılǵan. Mısalı: Shúlenbaydıń



dáninen bizler ushın bólek dán aldırıp qoyǵan eken. Azanda máshabanı *soqtırıp aldıq* (266-bet).

☞ Shıraǵım jurttıń balların biziń Turdımuratqa taptırıp óziń jaqsı atlı kórinip qala bergeniń ne qılǵanıń?! Al bizdi bolsa duyım jurt *qustanı qılıp júr* (269-bet).

Tamaǵın ishkenler ishti, ishpegenlerdikin «meshkey» ballar qashshan-aq *qarıs qaptırdı* (271-bet).

Bul ketse, wassalam! Íǵbalıma bir degennen alshı bastı. Quwanǵanımnan *júregim jarılıp* kete jazladı (248-bet).

Bul mısallarda «soqtırıp alıw» frazeologizmi «ishiw» mánisin, «qustanı qılıw» frazeologizmi «mazaq etiw» mánilerin, «qarıs qaptırıp» frazeologizmi «iship taslaw», «júregi jarılıw» frazeologizmi «quwanıw» mánilerin bildiredi.

«Muǵallıme raxmet» povestindegi frazeologizmler bolıp ótken waqıyalarǵa baylanıslı insannıń xarakterin ashıp beriwde qollanılgan. Mısalı:

Ótirik bolsa *júndey tútemiz*, -dep Qunnazar izime ergeni de sol, basqalar da orınlarınan turdı (267-bet).

☞ Joq, ókpelemeymen. Ókpelesem apam *janımdı kelige qamaydı*, - dep rasın aytıp edim, Turdıbay oyaw jatır eken, túrgele sala maǵan asıldı (260-bet).

Mısallarda «júndey tútiw» frazeologizmi «urıw, sabaw» mánisin, «janın kelige qamaw» frazeologizmi «qıynaw, azap beriw» mánisin bildirip kelgen.

Qıynalıw, ókiniw, qapa bolıw, qayǵırıp hám taǵı basqa da mánilerde jumsalatuǵın frazeologizmler de kóplep ushırasadı: júregine chay tartqanday bolıw, barmaǵın tislew, jambasına bir urıw, eki barmaǵın murnına tıǵıw, eki iyninen dem alıw, say súyegi qaqsaw, janı ashıw, úskini quyılıw, eńsesi túsiw, salısı suwǵa ketiw, janına batıw, janın qoyarǵa jer tappaw hám t.b. Mısalı: Biraq *qolınan ğarbızı túsken* dushpanlar ele qarsılıq kórsetpekte (268-bet).

☞ Búginen baslap dos bolıp júriń, -demegende, sabaqtan shıqqan soń onıń menen *bir gálle kóre qalıw* qıyalımda da joq emes edi (260-bet).

*Ishi iyt jirtqanday* oyları algaw-dalgaw (55-bet).

Bunday da aǵam biziń úyge *shaytan aralastı* dep tońqıldap, ózi-aq anawmınawdı isley beretuǵın edi (277-bet).

Usı ańlatıp turǵan mánilerdi ekinshi bir sózler arqalı beriw qıyın, sebebi olardıń hár birindegi názik mániniń ekinshi sózden tabılıwı múmkin emes.

Kórkem shıǵarmada frazeologizmlerdi qollanıwdıń áhmiyeti haqqında X.Qojaxmetova: «Jazıwshı óz shıǵarmalarında qaharmanlarınıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy jan dúnyasın ayqın hám názik súwretlew ushın frazeologizmlerdi múmkin bolǵansha sáykesin tańlap jumsawǵa háreket etedi», - degen edi.<sup>1</sup>

Usınday qaharmannıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy jan dúnyasın súwretlewdegi anıq hám ótkir máni tómendegi frazeologiyalıq ótlesiwlerge de tán: –Apa, qapa bolmańız. Turdımurat úlkeye kele kútá aqıllı, zor jigit bolıp qalıplesedi,-dedi ol. Bul sózge *tóbem kókke jetkendey* quwandım (39-bet).

Qasaqana, tap pishen qoranıń awzında basın eki ayaǵınıń arasına suǵıp, iyt jatır. *Júregim suw ete qaldı* (71-bet).

Ata-analarımız bolsa shoshqanıń góshin qazanǵa salmaq túwe, atın aytsań zir etip, *tóbe shashları tik turadı* (249-bet).

Bul misallarda frazeologiyalıq ótlesiwler kórkem shıǵarmanıń estetikalıq talaplarına say óz ornında paydalanılıp, pútin mánilerge qosımsha sıpatlawshı belgilerdi taǵı da kúsheytıp oqıwshınıń sezimlerine tásir etetuǵınday wazıypanı atqarıp tur. Bul konteksttegi «tóbesi kókke jetiw» frazeologizmi «quwanıw» mánisin, «júregi suw ete qalıw» frazeologizmi «qorqıw» mánisin, «tóbe shashı tik turıw» frazeologizmi «ashıwlanıw» mánisin ańlatadı. Usı ańlatıp turǵan mánilerdi ekinshi bir sózler arqalı beriw qıyın, sebebi olardıń hár birindegi názik mániniń ekinshi sózden tabılıwı múmkin emes.

---

<sup>1</sup> Қожахметова Х. Фразеологизмлердің көркем әдебиетте қолданылыуы. Алматы, 1972, 58-бет.

Usınday qaharmannıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy jan dúnyasın súwretlewdegi anıq hám ótkir máni frazeologiyalıq ótlesiwlerge de tán.

Hár túrli stillik talaplarǵa baylanıslı frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń semantikalıq birigiwshiligi boyınsha ózgeshe bir túri sıpatında T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıǵe raxmet» povestinde ónimli qollanılıp, shıǵarma tiliniń tásirtiligin, ótkirligin asırıw ushın xızmet etedi.

Frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbeklerden ayrıqsha sıpatlı belgileriniń biri – olar ózleriniń rawajlanıwı boyınsha bir neshe dáwirlerdiń jemisi. Sonlıqtan olardıń quramında arxaizm, istorizm sózler de ushırasadı:

Pirin arqasına tańıw – kúsh kórsetiw.

Iymanı bir qısım bolıw – qorqıw, qısılıw.

Urqanatın ushırıw – tońıw, ábigerleniw.

Frazeologiyalıq ótlesiwler jeke sózlerdiń dizbeginen jasalǵanı menen onıń qurılısı buzılmay, bólsheklenbey, zat penen qubılıstıń, sapa menen belginiń yamasa, is-háreketiń bir pútin ataması retinde jumsaladı. Frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń bul qásiyetin akademik V.V.Vinogradov «eritindige aylanǵan leksikalıq bólsheklerdiń ximiyalıq qosındısına» usatadı.

T.Qayıpbergenov óz povestinde kórkem sóz sheberi sıpatında frazeologiyalıq ótlesiwlerdi estetikalıq talaplardıń jaǵdayına qaray, olardıń ayrıqsha semantikalıq ózgesheliklerin, belgilerin, xızmetin esapqa ala otırıp, eń kerekli jerinde, eń kerekli sóz hám sóz mánisin súwretlewdiń tillik baylıǵı retinde qollana bilgen. Bir jaǵınan personaj tiline sıpatlamalıq xızmette stillik xızmet atqarsa, ekinshi jaǵınan olar qaharmannıń, avtordıń súwretlengen waqıyaǵa qatnasın, keypin beredi. Ulıwma ayrıqanda, jazıwshı óz povestinde frazeologiyalıq ótlesiwlerden sheber paydalanǵan.

## 1.2. Frazelogiyalıq birlikler

T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıngge raxmet» povestinde frazeologizmlerdiń ekinshi bir túri bolǵan frazeologiyalıq birliklerdi kóplep ushıratıwǵa boladı. Olar semantikalıq jaqtan tutas, bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın, quramındaǵı komponentleriniń jeke mánileri jıynalıp barıp, pútin bir ekinshi máni payda etetuǵın sóz dizbekleri. Ol óziniń qalıplesiwi boyınsha frazeologiyalıq ótlesiwlerge qaraǵanda bir qansha dárejede bosańıraq bolıp keledi. Frazelogiyalıq birlikler júdá obrazlı, astarlı mánide aytııp, olardıń ańlatatuǵın mánisi sol dizbektegi sózlerdiń ishki mánisi menen ushlasıp keledi. Frazelogiyalıq birlikler de frazeologiyalıq ótlesiwler sıyaqlı orın tártibi jaǵınan turaqlı bolıp keledi. Olar bóleklerge bólinbeytuǵın, semantikalıq jaqtan tutas, quramındaǵı komponentlerdiń jeke mánileri jıynalıp, pútin bir basqa máni payda etedi.

Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń ishinde frazeologiyalıq ótlesiwlerdi hesh qanday ózgertiwge bolmaydı. Al, frazeologiyalıq birlikler birde ózgertiwge bolmaytuǵın turaqlı bolıp kelse, birde ózgertip, hár túrli variantlarda da aytıla beredi.

Frazelogiyalıq birliklerge tán semantikalıq ózgeshelik olardıń kórkem ádebiyat stilinde stillik til quralları sıpatında keń qollanıwǵa múmkinshilik beredi. Mısalı: Gúlaydıń apası meni kóriwden-aq *awızı gójedey qaynap*, maǵan tońqılday berdi (270-bet).

Men onıń sózine qarap turayın ba, shalǵaylarıma únilmesten, sheginip-sheginip barıp, birden zıp berdim. Biraq eki-úsh adım atpay-aq *qolǵa tústim* (249-bet).

Olar meniń sózime isenbedi. Sayıptıń:

☐ Muǵallım ólmey keledi,☐degeni *janıma batıp ketti* (267-bet).

❓ «Qaraǵım» dep, *maylı til menen baplaydı* ğoy,-dedi Sayıp sózimniń aqırın aytıp bolǵansha asıǵıp, onıń ústine, meni qashıp kelgen shıǵar dep oylaǵan da bolıwı itimal (266-bet).

Bul mısallarda qollanılǵan frazeologiyalıq birlikler ózlerine tán tábiyiy poetikalıq obrazlıǵı arqalı ulıwma oy-pikirdi janlandırıp shıǵarma tiliniń kórkemlilikin arttırıwǵa tikkeley tásir etip tur. Birinshi mısaldaǵı *awız gójedey qaynaw* frazeologizmi «sóylemshek bolıw, kóp sóylew» degen mánisti bildirse, *qolǵa túsıw* frazeologizmi «uslatıw, tutılıw yamasa bir zattı alıw, soǵan iye bolıw» mánisin, *janına batıw* frazeologizmi «ashıwın keltiriw» mánisin bildiredi. Janına batıw frazeologizmi tilimizde qanday da bir awır qayǵı yamasa miynetten qıynalıw, awırıwdan qıynalıw mánilerinde de jumsaladı. Jazıwshı bul frazeologizmlerdi júdá orınlı qollanǵan. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ishinde frazeologiyalıq birlikler kóbirek ushırasadı. Olardıń hár biri semantikalıq, stillik jaqtan obrazlı, astarlı hám qosımsha mánilik boyawları menen sıpatlanadı. Sonlıqtan da olardı ásirese kórkem sóz sheberleri hár qanday shıǵarmanıń tilinde bul til baylıqlarınan jiyi paydalanadı.

T.Qayıpbergenov óz povestinde bul topaǵa kiretuǵın xalıq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin, olardıń semantikalıq-stillik ózgesheliklerin kózde tutıp, olardı avtorlıq bayanlawda da, shıǵarma qaharmanlarınıń tilinde de orınlı hám durıs paydalana bilgenligi kórinedi. Sonlıqtan da kórkem shıǵarma, ondaǵı súwretlenetuǵın waqıya, hádiyse, kartina oqıwshıǵa tásirsheń seziledi. Mısalı:

Aspanǵa qaraǵan kisi qusap Meńlimurat aǵaǵa  
*kóz tasladım* (34-bet).

– Seniń *qulaǵıń pitip* qalǵan joq pa? Aytım ğoy, urmaq túwe *basıńnan sıypalaydı* ( 35-bet).

Álbette, buǵan Meńlimurat aǵanıń qanday hiyle tapqanın bilmeymiz, ózliginen heshkimge tigislik bildirip *tis jarmadı* (43-bet).

Bağana úydiń ishinde hesh qanday jánjel joq edi. *Demniń arasında* payda boldı (50-bet). Óytkeni, úydegi ángime *demniń arasında-aq* awıl xojalıǵı jónine aylanıp ketti (51-bet).

Frazeologiyalıq birliklerdiń semantikalıq ózgeshelikleri ayqın sezilip turadı. T.Qayıpbergenov frazeologiyalıq birliklerge tán usı belgilerden sapalı túrde hám durıs estetikalıq maqsette pikir ótkirliğin, obrazlılıǵın payda etiw ushın tolıq paydalanadı. Frazelogiyalıq birliklerge tán leksikalıq-semantikalıq hám stillik boyawlar olardı tańlap qollanıwǵa, kórkem súwretlewde bayanlaw situaciyası jaǵdayına sáykes orınlı isletiwge keń múmkinshilik tuwdıradı. Bul sóz sheberiniń qábiletine de, til baylıqlarınan estetikalıq baǵdarda súwretlew quralı sıpatında paydalanıw uqıbına da ǵárezli. T.Qayıpbergenov óz povestinde kórkem sóz ustası retinde usı múmkinshiliklerden tolıq hám orınlı paydalana alǵan.

Solay etip, frazeologiyalıq birliklerdiń ózlerine tán bir qansha ayırmashılıq belgileri tómendegilerden ibarat:

1. Frazelogiyalıq birliktiń mánisi quramındaǵı sózlerdiń qaysısı bolmasın birewiniń mánisine jaqın keledi.
2. Bulardıń quramında leksikalıq mánisi túsiniksiz sózler az gezlesedi.
3. Frazelogiyalıq ótlesiwge qaraǵanda jay mánide keledi.
4. Frazelogiyalıq birliktegi sózlerdiń geyparaların mánisi jaqın sózler menen (sinonimleri menen) almasıwǵa boladı.
5. Frazelogiyalıq ótlesiwlerdey tujırımlı bolıp kelmesten, obrazlılıq basım keledi.

Bunday belgilerge iye frazeologiyalıq birlikler shıǵarmada oǵada kóp ushırasadı. Mısalı:

Tas bolmasa *abıroyım ayranday tógilip* edi (53-bet).

– Sársenbay keselxana qalay eken? Vrachlar qalay emledi?- dep Meñlimurat aǵa ústi-ústine soraw berdi de, onıń tulǵasın *kózden jáne bir ret ótkerip*, sholaq beshpentiniń iynindegi kirttay shańdı barmaqları menen shertip jiberdi (53-bet).

Jaydıń ishın bir mártebe *kózden ótkerdim* (256-bet).

Meñlimurat aǵanıń *kózin aladı da* kerilip qoyadı (258-bet).

Basqalar da tilin birew julıp alganday úndespedi (258-bet).

Nelikten de Sársenbay *ún qatpadı* (54-bet).

Ózi de qızıq sóyleydi. *Awzımız ashılıp* qata qalamız (45-bet).

Shınında da, ol bárqulla «adamnıń demi sanawlı boladı, túwesilse óleseń» dep *qulaǵımızǵa da quyıp taslaǵan* edi (45-bet).

Biziń apamdı birew sál maqtanqırıp, ya *ıǵına jıǵılınqırıp* sóylese bolǵanı, qolındaǵı ishıp otırǵan asın da onnan ayamaytuǵın ádeti bar edi (270-bet).

Meniń atımdı aytqanda ornımnan *ushıp kete jazladım* (275-bet).

Ol bir nársege ashıwlanıp kelse, *shırayında qan qalmaytuǵın* edi (276-bet).

Jazıwshı tárepinen qollanılǵan bul frazeologiyalıq birliklerdiń tilde qalıplesken túri abıroyı ayranday tógiliw, kózin alıw, kózden ótkeriw, ún qatpaw, awzı ashılıw, qulaǵına quyıw, ıǵına jıǵılıw, ushıp ketiw bolıp tabıladı. Biraq, bazı qatarlarda olar gáplerdiń ıńǵayına, shıǵarmanıń talabına say úylesimli túrde ózgeriske ushıraǵan. Máselen, «Kózden jáne bir ret ótkeriw» frazeologizmi «kózden ótkeriw» frazeologizminiń ózgeriske ushıraǵan túri. Jazıwshı tárepinen shıǵarma qaharmanı ekinshi mártebe óziniń aldında turǵan adamdı dıqqat penen úyrenip atırǵanlıǵın kórsetiw maqsetinde «kózden jáne bir ret ótkeriw» túrinde qollanılǵan. Keyingi mısaldaǵı «kózin alıw» frazeologizminiń qaraqalpaq tilinde tómendegi mánileri bar: 1. Kóp waqıt qarap otırǵan nárseden kózin basqa jaqqa burıw; 2. Itibarsız yamasa oǵan qaramay otırǵanda sezdimey birnemeni islew. Shıǵarmada ekinshi mánisinde kelgen. «Qulaǵına quyıp taslaw» frazeologizminiń

mánisi bir nárseni qayta-qayta aytıw arqalı umıtpastay etiw, esinen shıqpastay etiw mánilerin bildiredi.

Kontekst hám frazeologiya, kontekstlik ortalıq haqqında kórnekli orıs stilistleriniń biri A.E.Efimov: «Kórkem sóz sheberleriniń frazeologiyalıq dóretywshiligi bárinen burın sózlerdiń qatnası menen konteksttiń jańalanıwında kórinedi, bir ortalıqtan, ekinshi ortalıqqa ótiw arqalı olar mánilik hám stilistikalıq ózgerislerge ushıraydı»-degen edi. Buǵan joqarıda keltirilgen kontekst ortalıǵı menen sózlerdiń sol ortalıqtaǵı qollanıw jaǵdayları dálil bola aladı.

Erteń sózsiz sabaydı,-degen oyǵa kelip, úyge qaray *bet burdım* (250-bet).

Sebebi, muǵallimniń *eki kózi ayaq usımdı jep baratır* (252-bet).

– Turdımurattı urmań: *kókiregi jatıq bolıp óspesin* (254-bet).

.....  
Men onıń sózine qarap turayın ba, shalǵaylarımá úńilmesten, sheginip-sheginip barıp birden *zıp berdim* (249-bet).

Mısallardan kórinip turǵanıday, T.Qayıpbergenov povestinde frazeologiyalıq birlikler júdá kóp ushırasadı. Olardıń kópshiliginiń komponentlik quramı ózgerilmesten óziniń tiykarǵı forması hám mánisinde jumсалǵan. Ayırım frazeologiyalıq birliklerge zárúrlikke baylanıslı avtor tárepinen sózler qosılıp ózgerilip qollanılǵan.

### 1.3. Frazeologiyalıq dizbekler

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bir toparı sol ózi dizbeklesip kelgen sózlerdiń mánisi menen baylanıslı boladı. Anıǵıraq aytqanda, bunday frazeologiyalıq sóz dizbeginiń ulıwma anlatatuǵın mánisi olardıń quramındaǵı sózlerdiń biriniń bolmasa biriniń leksikalıq mánisi menen ushlasıp keledi. Turaqlı sóz dizbekleriniń bul túri frazeologiyalıq dizbeklerge qatnaslı boladı. Oǵan



tómendegi frazeologizmler mısal bola aladı: *kózge túsıw, esinen tanıw, kewil kóteriw, bas iyiw, qabaq úyiw, tili shıǵıw* hám t.b.

Mine, bul dizbekler leksikalıq jaqtan turaqlı sıpatqa iye, bulardıń hámmesi usılayınsha qalıplesken turaqlı sóz dizbeklerinen ibarat. Olardıń quramındaǵı jeke sózler jıynalıp bir pútin mánini ańlatadı, bóleklerge bóliwge bolmaydı. Frazeologiyalıq dizbeklerdiń frazeologiyalıq ótlesiwlerden hám frazeologiyalıq birliklerden ayırmashılıǵı bundaǵı ulıwma máni jeke komponentleriniń leksikalıq mánileri menen tikkeley baylanıslı boladı. Frazeologiyalıq dizbekler de, obrazlılıqqa hám mánilik ótkirlikke iye bolıp keledi. Tildiń sózlik quramındaǵı bul ózgeshe dúziliske iye frazeologiyalıq dizbekler ózine tán semantikalıq-stillik ózgesheliklerine sáykes funkcionallıq stiller tarawında, ásirese kórkem belletristikalıq súwretlewdiń estetikalıq talaplarına qaray stillik derek wazıypasın atqarıwǵa iykemli.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bul toparın da jazıwshı óz povestinde kóp jumsaǵan. Mısalı:

Meńlimurat aǵa da *ań-tań boldı*. Bizler de onıń nege ketkenligin túsınbedik (259-bet) .

Awıl adamları qansha oylasıp kórgen menen shanışqını suwırıp alıwdıń *ilajın taba almadı* (247-bet).

Naǵız urı bolıp *kózge túsip atır* (247-bet).

Ele de tegaran qıymıldatıńqıraǵanda adamlardıń *qulaǵın jırtıp kete* jazlar edi (247-bet).

Soǵan «áne barayıq, mine barayıq» dep júrgende Sársenbaydıń *qara bası* bizlerge qaramay barǵan eken (247-bet).

Asıq oyını bolsa *qızıp ketken* (248-bet).

*Kúyip-pisip otırman* (248-bet).

Biraq aqsaqal menen muǵallım ketkenshe hesh náirse dep *keyiy almadı* (252-bet).

Sebebi men oǵan kúlip otırǵanım joq, al *gijinip otırman* (260-bet). Qalay qarap otırayın *áwliye bolǵanda* úyi shıǵar (260-bet).

Ras sabap *qumardan shıǵayın* dedim (260-bet).

Múmkın, tegeran náirsege *kek etip* tamaǵın da ishpeytuǵın shıǵar (261-bet).

Keltirilgen mısallardaǵı ań-tań bolıw, ilájın taba almaw, qara bası, qızıp ketiw, kúyip-pisiw, keyiy almaw, gijinip otırıw, áwliye bolǵanda, qumardan shıǵıw, kek etiw frazeologizmleri frazeologiyalıq dizbekler bolıp, quramındaǵı komponentlerdiń mánileri menen turaqlı túrde baylanısıw uqıplıǵına iye. Olar ańlatqan pútin mánilerinde bolsa, ózgeshe mánilik belgi, ayrıqshalıq bar ekenligi anıq.

Frazeologiyalıq dizbeklerdiń mánisi hám obrazlılıǵı kontekstte anıq kórinedi. Eger kontekstten ajratıp alınsa, jay sóz dizbegi mánisine aynaladı.

Shıǵarmada frazeologiyalıq dizbeklerdiń ishinde aytpaw, sóylemew, dıqqat penen qaraw, gápti toqtatıw, tınlaw degen mánilerdi beriw maqsetinde qollanılǵan frazeologiyalıq dizbekler oǵada kóp ushırasadı. Mısalı:

Onı qala deyin desem de, mektep deyin desem de *tilim barmadı* (264-bet).

Hesh kim Dúysen mollanı *awzına almaydı* (270-bet).

Endi aǵam urıspaydı, biraq meniń menen burınǵıday *ashılısıp sóylespeytuǵın* boldı (282-bet).

Basqalar da, *tilin birew julıp alǵanday úndespedi* (258-bet).

Basqa dáliyli de joq edi. Bar bolǵanda da *awzıma túse qoymadı* (269-bet). Ol maǵan aytıp atır,- ded ol meniń *awzımdı qaqqapqlap* (269-bet).

Sodan beri bir esaptan *tın-tınlaǵandı qoyıp*, tınısh júretuǵın bolıp edim (268-bet).

T.Qayıpbergenovtın «Muğallıngıe raxmet» povestinde ashıwlanıw, nalınıw, kewli tolmaw mánisindegi frazeologiyalıq dizbekler júdá kóplep ushırasadı. Mısalı:

Meni kórse *qabağın úyedi* (282-bet).

Biraq oğan Gúlay *kóz astınan alarıp bir qaradı da tağı basın tómén alıw menen otıra berdi* (271-bet).

– Skladqa urı túsipti,-dep ol *suwıq demin aldı* (282-bet).

Azmaz buyıgıp qalıppan,-deydi ol ólimsirep (283-bet). – Nege keteseń, jurt seni isenip nege qoydı?-dep baslıqtıń *shıja-pıjası shıgıp atır* (283-bet).

Biraq sonsha nárseni urıǵa berip, uyqılap qalǵanına men de renjip, ishimnen *jek kórdim* (283-bet).

Rasın aytqanda klasskom bolǵandı men de *jek kórip* otırǵanım joq (274-bet).

Frazeologiyalıq dizbekler formalıq jaqtan jay sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵı joqtay seziledi. Onıń sebebi bular jay sóz dizbeklerinen jańa-jańa qalıplesip, obrazlı mánide qospa mánige óte baslaǵan dizbekler esaplanadı da, olardıń mánisi kontekstte ashıladı. Sonıń ushın olardı kópshilik jaǵdayda kontekstten bólek alıp qarawǵa bolmaydı. Eger kontekstten ajratılса jay sóz dizbegine aylanadı. Mısalı: –Mátmurat, balańa *kúshiń jetpese*, áke bolıp ne qılasań!-dep shaǵınıp sóyledi (268-bet).

Muğallım mıyıǵın tartıp, kim sóylese de toqtatpastan, *aqırın kútip* otır (274-bet).

Endi «urlıqshı» degen ataqtı ózimnen-ózim qápelimde *moynıma tańatuǵın* boldım (272-bet).

Eger kontekstten bólip alıp qaraǵanda *kúshi* jetpew, *aqırın kútiw*, *moynına tańıw* degen frazeologiyalıq dizbekler tuwra mánisinde qollanıladı.

Frazeologiyalıq dizbeklerde obrazlılıq kúshli boladı. Onıń quramındaǵı sózler ózleriniń jeke mánilerin saqlaǵanday bolıp kóringen menen dizbektegi sózlerdiń jeke mánileriniń birigiwinen payda bolǵan ulıwmalıq frazeologiyalıq mánisiniń basımlıǵı belgili bolıp turadı.

Búgingi ashıwlı keypi batayın dedi. *Arım keldi* (269-bet).

–Qoy, apa,- dedim men Meńlimurat aǵanıń *arına shawıp* (269-bet). Anamnıń *zeynine tiygenim* ushın ózimniń gúnalı bolǵanıma klassqa kelgen soń terlep kettim (270-bet).

Shıǵarmada qorqıw mánisindegi frazeologiyalıq dizbekler de kóplep ushırasadı. Mısalı: *Etim túrshigip, shorship kettim* (282-bet).

Bunnan molla *seskenip ketti* (290-bet).

*Tas bolmasa* abıroyım ayranday tógilip edi (279-bet).

Jámıyetlik ortalıqtaǵı adamlardıń unamlı hám unamsız illetlerine adamlardıń qarım-qatnasın ańlatıwda jazıwshı T.Qayıpbergenov frazeologiyalıq dizbeklerden júdá ónimli paydalanǵan. Mısalı: Meńlimurat aǵa bizlerge hár qıylı baǵdarda sóylep, aytqanların shuǵıl tınlap, solardan *órnek alıwǵa* ózinshe juwmaq shıǵarıwǵa keńes beretuǵın edi (273-bet).

Birewi «alǵa» dese, ekinshisi «artqa» dep óz ara *kelise almay*, dushpanǵa qarsı kúsh toplam hújim jasay almay qolǵa túsipti (273-bet). Jaqında ǵana bir mártebe klasskom saylaw jóninde óz ara *kelise almaǵan* edik (274-bet).

Al Sársenbaydıń oqıwı kerekligi haqqında *bir awız* áńgime bolǵan joq (278-bet).

Shıǵarma qaharmanınıń átiraptaǵı waqıyalarǵa jeke sezimlerin bildiriwde de frazeologiyalıq dizbeklerden júdá ónimli paydalanǵan. Mısalı:

Oǵan qaytıp sóz ayta almadım, jáne *kewlim buzılıp* jılap jiberdim (281-bet).

Qápelimde *miyimnen shıǵıp ketipti* (280-bet).

Dáslep onsha *kewil bólmesem* de shúberekti tartıp kórdim (284-bet).

Sorım qaynap, *abıroyım tógiletuğın* jağına endi aylandı (285-bet).

Sonda da oğan *sır bergim* kelmep edi, ózi qaltama qolın suğıp, bağıanağı sharshını tartıp aldı (286-bet).

Gúlaydıń sózleri kem-kem *mağan batıp baratır* (286-bet).

Bunnan keyin olar mağan *kewil awdarmadı* (291-bet).

Ol da mennen onsha *sır jasırmaytuğın* boldı (263-bet).

Al Xalqabad degen qalağa *ómirim tuwıp* bir ret-aq bardım (264-bet).

– Oqıwğa barmağanında ağan bile me?-dep soradı.

– Biledi dep juwap bersem de awzımdı basqanımdı *añlamay qalıppan* (269-bet).

Frazeologiyalıq dizbekler formalıq jaqtan jay sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵı joqtay bolıp kórinedi. Onıń sebebi turaqlı sóz dizbeginiń bul túri jay sóz dizbeklerinen jańa-jańa qalıplesip obrazlı sıpat, qospa mánige óte baslağan dizbekler bolıp esaplanadı hám olardıń mánisi kontekstte belgili boladı. Sonıń ushın kópshilik jaǵdayda olardı kontekstten bólek alıp qarawğa bolmaydı.

Qaraqalpaq tilinde quramındaǵı komponentleriniń jeke mánileri júdá anıq, ulıwma mánige tikkeley baylanıslı. Solay da turaqlı sıpatqa iye sóz dizbekleriniń túrine frazeologiyalıq dizbek deymiz.

Frazeologiyalıq ótlesiw hám frazeologiyalıq birliklerge usap frazeologiyalıq dizbekler kóbinese obrazlılıq hám mánilik ótkirlikke iye bolıp keledi. Sebebi ondaǵı sóz obrazlılıǵı qosımsha máni hám ótkirlik olardıń usınday turaqlı túrdegi leksika-grammatikalıq jaqtan pútın bir sóz dizbegine birigiwine járdem etedi.

Frazeologiyalıq dizbeklerdiń jay sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵı tómendegilerden ibarat: Frazeologiyalıq dizbekler kontekstte qaraladı. Bólek alıp qaralsa jay sóz dizbegi sıyaqlı boladı;

Frazeologiyalıq dizbekler obrazlılıq qásiyetke iye bolıp keledi.

Ilimpaz J.Eshbaev frazeologiyalıq dizbeklerdiń ózine tán bes túrli belgisin kórsetedi:

1. Frazeologiyalıq dizbekler mánisi hám forması jaǵınan frazeologiyalıq birliklerge jaqın.
2. Kóbinese bulardıń frazeologiyalıq mánisi kontekstte ashıladı.
3. Frazeologiyalıq dizbeklerdiń quramındaǵı sózler ózleriniń dáslepki jeke turǵandaǵı mánilerin pútkilley joǵaltpaydı.
4. Dizbektiń quramındaǵı sózlerdi kópshilik jaǵdaylarda sinonimler menen ózgerte beriwge boladı.
5. Frazeologiyalıq dizbekler ótlesiwlerge hám birliklerge qaraǵanda turmısta jiyi qollanıladı.

Frazeologiyalıq dizbeklerdiń jeke komponentleriniń leksikalıq mánileri saqlanǵanına qaramastan, olar ózleriniń turaqlılıǵı menen sıpatlanadı. Mine, biz T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıme raxmet» povestindeǵı frazeologizmlerdi semantikalıq hám ekvivalentlik quramı boyınsha ózgesheliklerin esapqa alıp úsh túrge bólip qaradıq. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bul úsh túri de shıǵarmada obrazlı til qurallarınıń xızmetin atqarıp keledi. Olar poetikalıq til qurallarınıń biri bolıp xızmet atqaradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qaysı túrin alıp qarasaq ta olardan máni ótkirlikti, obrazlılıqtı, hár qıylı stilistikalıq boyawlardı tabıwımızǵa boladı. Olar kórkem shıǵarmalarda obrazlı til qurallarınıń xızmetin atqaradı.

## **II bab. Shıǵarmada frazeologiyalıq sinonimlerdiń hám frazeologiyalıq variantlardıń jumsalıw ózgeshelikleri**

### **2.1. Frazeologiyalıq sinonimler**

Hár qanday frazeologiyalıq sóz dizbeklerin jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıń menen birge olardıń birazlarında hár xalıqtıń milliy koloriti de sáwlelenedi. Usınday ózgesheliklerine baylanıslı frazeologizmler stilistikalıq maqsette júdá keń paydalanıladı. Sóylewshi belgili bir pikirdi, mazmundı bildiriw ushın birdey yamasa óz ara jaqın mánige iye bolǵan leksikalıq til qurallarınıń kereklesin tańlap qollanadı. Bunday til quralları óz ara semantikalıq qatnasta boladı.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń basqa sóz birliklerinen ayırılatuǵın tiykarǵı belgilerin anıqlawda belgili leksikolog ilimpaz E.Berdimuratovtıń dıqqatqa ılayıqlı pikirleri bar. Ol qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń eń tiykarǵı bir neshe belgilerin ajratıp kórsetedi:

1. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı.
2. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánilik jaqtan obrazlı sıpatqa iye bolıp keledi.
3. Frazeologiyalıq sóz dizbegin quraytuǵın jeke komponentler ózleriniń qalıplesken turaqlı ornınan iye bolıp keledi.
4. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin bóleklerge bóliwge bolmaydı.
5. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin quraytuǵın jeke komponentler jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı.
6. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс, 1994, 131-133-беттер.

Haqıyqatında da, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi ózgeshe leksika-semantikalıq toparlar retinde sanawda, soǵan sáykes ilimiy mashqalalardı anıqlawda hám dál til faktleri tiykarında izertlewde frazeologizmlerge tán usı jaǵdaylar tolıq esapqa alınıwı kerek.

Sinonimler - stilistikalıq eń baslı másele bolıp esaplanadı, sebebi tildi paydalanıwda ondaǵı til quralların tańlaw múmkinshiligi sinonimler arqalı iske asadı. Hár qıylı jaǵdaylarda pikirdi dál hám anıq bayanlaw tildi rawajlandıradı hám jetilistiredi. L.V.Sherba hár qanday rawajlangan hám jetiliskeń ádebiy tilde júdá quramalı sinonimiyalıq qurallar sisteması boladı dep kórsetedi. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili de usınday hár qıylı sinonimlerge bay til.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózleri bir-birine sinonim bolıp ta kele beredi. Sonlıqtan da kórkem shıǵarmalarda olardı mánilik ózgesheligine, obrazlılıǵına qaray tańlap alıp qollanıw múmkin. Óz ara sinonim bolǵan frazeologizm sózler biri-birinen stillik jaqtan ajralıp turadı.

Sinonim degende kópshilik izertlewshiler til birlikleriniń birin-biri almastıra alıw uqıplılıǵın túsinedi, al ayırım izertlewshiler, tek mánileri bir-birine jaqın bolǵan til birliklerin sinonim dep qaraydı. Óz ara almastıra alıw uqıplılıǵı degende, birinshiden, sinonimlik qatnastaǵı sózlerdiń mánisi boyınsha birin-biri almastırıwı, ekinshiden, birdey kontekstlerde bir sózdiń ekinshisiniń ornına qollanıla alıw múmkinshiligi túsiniledi. Usı eki faktor sinonimlerdi anıqlawdaǵı tiykarǵı kriteriy bolıp esaplanadı.

Frazeologiyalıq sinonimiya máselesi kóplegen izertlewshilerdiń dıqqatın awdarǵan. Tilshi ilimpazlar frazeologiyalıq birliklerde sinonimiyanı belgilewdiń hár túrli principlerin usınadı. A.I.Molotov frazeologiyalıq sinonimlerdiń ózine tán tórt ózgesheligin ajratıp kórsetedi: mánilerdiń birdeyligi, usashlıǵı; quramında birdey komponentlerdiń bolmawı; leksika-grammatikalıq jaqtan usashlıǵı; komponentlerdi óz ara bir-biri menen almastırıw múmkinshiliginiń bolmawı.



M.M.Kopilenko hám Z.D.Popova frazeologiyalıq sinonimiyanıń quramındaǵı leksemalarına qaray parıqlanıwshı, mánisi jaǵınan jaqın bolǵan, biraq bir yamasa bir neshe semantikalıq belgilerine qaray parıqlanıwshı turaqlı túsinikler sıpatında talqılaydı.

Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerge qanday bay bolsa, frazeologiyalıq sinonimlerge de sonday bay. Frazeologiyalıq sinonimlerdiń ózleri eki túrge bólinedi:

1. Frazeologizmlerdiń jeke sóz benen sinonim bolıwı.
2. Frazeologizmlerdiń óz ara bir-birine sinonim bolıwı.

Mısalı: *qas penen kózdiń arasında* – tez sózi menen, *úskini quyılıw* – kewilsizlik sózi menen sinonim bolıp keliwi bul frazeologizmlerdiń jeke sóz benen sinonim bolıwı. *Qas penen kózdiń arasında* – *kózdi ashıp jumǵansha*; *úskini quyılıw* – *eńsesi túsiw*, bular frazeologizmlerdin óz ara bir-biri menen sinonim bolıwı. Óz ara sinonim bolǵan frazeologizm sózler biri-birinen stillik jaqtan ajralıp turadı. Sonlıqtanda kórkem shıǵarmalarda olar mánilik ótkirliğine, obrazlıǵına qaray tańlap alıp qollanıladı.

T.Qayıpbergenov shıǵarmasında óz ara sinonim bolǵan frazeologizmler kóplep ushırasadı. Olar biri-birinen stillik jaqtan ajralıp turadı. Bunday sinonimles frazeologiyalıq dizbeklerdi mánilerine qaray bir neshe túrlerge bólip qarawǵa boladı. Máselen, Insandaǵı hár qıylı jaǵdaylarǵa baylanıslı úndemew, sóylemew, óz pikirin aytpaw mánisindegi frazeologiyalıq sinonimler shıǵarmada jiyi jumsalǵan. Mısalı:

Meńlimurat aǵanıń qanday hiyle tapqanın bilmeymiz, ózliginen hesh kimgе tigislik bildirip *tis jarmadı* (43-bet).

Nelikten de Sársenbay *ún qatpadı* (54-bet).

Bizler menen aralasıp, qızlar da oqıytuǵın edi. Heshkim Dúysen mollanı *awzına almaydı* (270-bet).

– Sen, házirshe, bul tuwralı *tisińnen shıǵarmay* tur, - dedi ol ásterek (67-bet).

Tashkent degen sózdi birinshi ret esittim. Onı qala deyin desem de, mektep deyin desem de *tilim barmadı* (264-bet).

Bul mısallarda tis jarmaw, ún qatpaw, tisinen shıǵarmaw, awzına almaw turaqlı sóz dizbekleri qollanılıp. Bul frazeologizmler aytpaw, sóylemew mánilerin bildirgeni menen de ózine tán semantikalıq ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Jazıwshı súwretlep atırǵan waqıyaǵa baylanıslı frazeologizmiń sáykes variantın qollanadı. «Awzına almaydı» frazeologizmin kóbinese unamsız jaǵdaylardı súwretlegende keltiredi. «Tili barmaw» frazeologizminde qanday da bir pikirdi aytıwǵa tartınıw, ayta almaw, aytıwǵa batılı barmaw mánileri ańlatıladı.

Sonday-aq shıǵarmada frazeologizm sózler menen birge jeke sózlerdiń sinonim bolıp keliw jaǵdayları da ushırasadı. Mısalı: Bunnan soń kempir *sóyley almay* tıǵılıp qaldı (270-bet).

Sol turısında uzaq waqıt *úndemey*, jer shuqlanıp otırdı (277-bet).

Múmkin, sóyleskenlerge *awzımdı ashıp qatıp qalǵan* shıǵarman (268-bet).

Meńlimurat aǵa da *ań-tań boldı*. Bizler de onıń nege ketkenligin túsınbedik (259-bet).

Bul mısallarda bir zatqa hayran qalıw, tań qalıw mánisinde *awzı ashılıw, qatıp qalıw, ań-tań bolıw* frazeologizmleri qollanılǵan. *Awzı ashılıw, qatıp qalıw* frazeologizmleri bir gáptiń quramında qatar qollanılǵan.

☞ Kempir, qapa bolmańız. Turdımurat úlkeye kele zor jigit bolıp dúzeledi, dedi ol. Bul sózge *tóbem kókke jetkendey quwandım* (269-bet).

Meniń atımdı aytqanda, *ornımnan ushıp kete jazladım* (275-bet).

Bul mısallarda frazeologizm hám frazeologizm, frazeologizm hám jeke sózler arasında sinonimiya qubılısı júzege kelgen. Mısaldı «Bul sózge *tóbem kókke jetti*» túrinde qollanǵanda stilistikalıq jaqtan pikirde tásirsheńlik jetispegen bolar

edi. Ekinshi misalda jazıwshınıń jeke stiline tán «ornınan uship ketiw» sózleriniń dizbegi «quwanıw» mánisinde jumsalǵan.

Ol awılǵa birinshi payda bolǵanda awıl ishi alasapıran edi. Yaǵnıy úlkenler óz ara kelise almay, birewleri "birigip jasayıq" dese, ekinshileri "yaq, darawara jasaymız" desip, *qızıl kegirdek bolısıp* atırǵan kúnler edi (245-bet).

□ Búginnen baslap dos bolıp júriń, - demegende, sabaqtan shıqqan soń onıń menen *bir gálle kóre qalıw* qıyalımda da joq emes edi (260-bet).

Bul misallardaǵı qızıl kegirdek bolıw, bir gálle kóriw frazeologizmleri urısıw, tóbelesiw mánilerinde jumsalǵan. Lekin, bularda da semantikalıq ózine tán ayırıqshalıq seziledi. Dál biriniń ornına birin qollana almaysań. «Qızıl kegirdek bolıw» – «tóbelesip, jaǵalasıp kegirdekke asılıp urısıw»- degen mánide jumsalsa, «bir gálle kóre qalıw» frazeologizmi «óziniń kúshi jetiw-jetpewi gúman bolsa da bir iske yamasa birewge táwekel etiw, sonıń menen kúsh sınasıw»- degendi bildiredi (61-bet).

Shıǵarmada qorqıw, qáweterleniw mánisindegi frazeologizmler de ushırasadı. Sonnan beri qawın urlıq dese *quyqamız juwlap, tóbe shashımız tik turadı* (6-bet).

*Etim túrshigip, shorship kettim* (282-bet). «Há!» degenimdi bilmey-aq qaldım. Bunnan molla *seskenip ketti* (290).

Qasaqana tap pishen qoranıń awzında basın eki ayaǵınıń arasına suǵıp, iyt jatır. *Júregim suw ete qaldı* (289-bet).

Múmkin, bul da Seralını ertip ketpekshi shıǵar degen qıyalda otırsam, birew art betimnen kelip kózimdi basıp qaldı. Endi *júregim tarsa ayırılıp kete jazladı* (292-bet).

T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallınge raxmet» povestinde frazeologizmlerdiń dizbeklese baylanısqa halatı júdá jiıı ushırasadı. Mısalı:

Usılayınsha, «Meniń aytqanımdı bilse, *toz-tozımdı shıǵarıp júndey tútip sabap ketedi*» degen pikirimdi pútkilley biykarladım (263-bet).

Hámmemizdi *kózi menen sholıp ótti* de burıńǵı ádetinshe: – Balalar,- dedi bizlerge qarap (273-bet).

Birewi mennen soń kelse *dárriw betine tigilemen* (276-bet).

Aspańǵa qaraǵan kisi qusap, Meńlimurat aǵa otırǵan jaqqa *kóz tasladım* (266-bet).

Áytewir, shúy tóbemnen baslap, tabanıma deyin *nazer salıp qarap ótti* (255-bet).

Ol bizlerdiń jańa asıq oynaǵan jerimizge *kóz jiberdi*.

Sársenbay keselxana qalay eken? Vrachlar qalay emledi?- dep Meńlimurat aǵa ústi-üstine soraw berdi de, onıń tulǵasın *kózden jáne bir ret ótkerip*, sholaq beshpentiniń iynindegi kirttay shańdı barmaqları menen shertip jiberdi (53-bet).

Awzıların bastırıp, bir-birine *kóz astılarınan jumıyısıp qarasadı* (271-bet).

Bul mısallarda *kózi menen sholıp ótiw, betine tigiliw, kóz taslaw, nazer salıw, kóz jiberiw, kózden ótkeriw* frazeologizmleri qaraw, kóriw, tekseriw mánilerinde jumsalǵan. Sońǵı mısaldaǵı «qaraw» feyili bul kórsetilgen frazeologizmler menen sinonimlik qatardı dúzedi.

Sunday-aq shıǵarmada adamnıń qazalanıwın bildiretugin evfemizm mánisindegi frazeologiyalıq sinonimler de ushırasadı. Mısalı:

Aqlarǵa qarsı ǵajja-ǵaj urıs qıs aylarınıń qatal suwıǵına qaramastan Moskvaǵa jaqın jerde bolıp atırǵanda, bir topar qızıllardıń komandirine oq tiyip *ólgen* (273-bet).

«Búgin *demi túwesilgen* eken, iláj joq» dep basın shayqaydı (296-bet).

Bunda diqqatqa alıńǵan frazeologizmler «óliw» degen bir máni bildirgeni menen olardıń hár qaysısında ózlerine tán stillik ózgeshelik bar.

Jazıwshı óz shıǵarmasında ayırım stilistikalıq maqsetlerge bola bir-birine sinonim bolǵan frazeologizmlerdi qatara jumsaydı.

T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologiyalıq sinonimler semantikalıq hám stilistikalıq jaqtan aytajaq pikirdi kórkem obrazlı etip beriwde hám birdey frazeologizmlerdi qaytalay bermew maqsetinde ayrıqsha xızmet atqarǵan.

## **2.2. Frazeologiyalıq variantlar**

Variantlasıw qubılısı barlıq til birliklerine tán qubılıs. Bul qubılıs, ásirese frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde kóbirek ushırasadı. Sebebi frazeologiyalıq sóz dizbekleri birden payda bolmaǵan. Olar neshe ásirlerden beri bizge shekem ıqshamlanǵan, belgili bir qálipke túsken til birlikleri sıpatında jetip kelgen. Frazeologiyalıq variantlardı izertlew ilimiy kóz qarastan úlken áhmiyetke iye bolıwı menen qatar onıń tildegi basqa da turaqlı sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵın hám stillik jaqtan hár qıylılıǵın ashıp beriwde keń múmkinshilik beredi.

Sh.Raxmatullaevtıń pikirinshe, hár qanday frazemanı frazeologiyalıq variant dew ushın tómendegi belgiler esapqa alınıw lazım:

- 1) Variantlar dep qaralıw ushın leksikalıq hám grammatikalıq ózgerisler sebepli biri ekinshisinen ósip shıqqan bolıwı, barlıǵı bir tiykargá birlesiwi lazım;
- 2) Variantlar dep qaralıwshı dizbeklerdiń tiykarında tek bir obraz bolıwı kerek;
- 3) Variantlar dep qaralıwshı dizbeklerdiń bir mánini ańlatıwı tiyis;
- 4) Óz ara ósip shıqqan variantlar qurılısında ulıwmalıq leksikalıq komponent bolıwı shárt.

Demek, frazeologiyalıq variantlar degende, leksika-grammatikalıq ózgerisler sebepli biri ekinshisinen bólinip shıqqan, biraq tiykarǵı bir mánige birlesetuǵın frazeologizmlerdi túsinemiz. Frazeologizmlerde variantlasıw qanday formada payda bolıwına baylanıslı leksikalıq variantlar hám grammatikalıq variantlar bolıp keledi. Frazeologizm quramındaǵı komponentleriniń birewiniń basqa sóz benen almasıwınan leksikalıq variant payda boladı. Mısalı: *jan kúyer, jan ashır; júz kórisiw, diydar kórisiw; awızǵa iliniw; awızǵa alınıw* hám t.b. Al grammatikalıq variant frazeologizm quramındaǵı komponentleriniń grammatikalıq jaqtan ózgeriske ushırawı nátiyjesinde payda boladı. Mısalı: *kewli qalıw – kewlin qaldırıw* hám t.b. Frazeologiyalıq variantlardı leksika-grammatikalıq jaqtan uqsaslıǵına qarap, olardı tilimizdegi mánissiz qaytalanıwshı sóz toparları dep qarawǵa bolmaydı. Kerisinshe, olar sóylewde pikirdiń kórkemlilik, ekspressivlik múmkinshiligin arttırıwdaǵı qural sıpatında xızmet atqaradı.

Frazeologiyalıq birliklerdiń variantlasıwı barlıq tillerde keń tarqalǵan qubılıs. M.Abduraxmanovaniń pikirinshe, variantlasıw francuz frazeologiyasında ózine tán tiykarǵı ózgesheliklerdiń biri. Variantlasıw tildiń frazeologiyalıq fondın bayıtıw hám jańalawdıń eń áhmiyetli dereklerinden biri sanaladı. Bul qubılıs til birlikleri ishinde kóbirek frazeologiyalıq birliklerge tán. Frazeologiyalıq variantlar kórkem shıǵarmalarda keńnen qollanııp onıń tilin bayıtıwda úlken áhmiyetke iye. Belgili bir frazeologiyalıq birliktiń leksikalıq, strukturalıq, grammatikalıq ózgesheliklerin úyreniw frazeologiyaniń teoriyalıq hám ámeliy mashqalaların sheshiwde ásirese frazeologiyazmler jıyındısın hám olardıń semantikalıq túrleri arasındǵı ayırmashılıqtı ańlaw ushın zárúr. Sol sebepli frazeologiyalıq birliklerdiń variantlasıw probleması izertlewshilerdiń dıqqatınan shette qalǵan emes. Qaraqalpaq til biliminde J.Eshbaevtiń miynetinde hám bir qatar maqalalarda sóz etilgen. Ózbek til biliminde M.Abduraxmanova frazeologiyalıq birliklerdiń variantlasıwında tómendegi belgilerdi kórsetedi. 1) Obraz birligi; 2) Málim bir

derekten kelip shıǵıwı; 4) Denonativlik mániler ulıwmalıǵı; 4) Mániler sanınıń sáykes keliwi; 5) Atqaratuǵın xızmeti hám leksika-grammatikalıq jaqtan mániler sáykesligi.

Ásirese, olardıń atqaratuǵın xızmeti kórkem shıǵarmalarda kórinedi. Sebebi, jazıwshı-shayırlar óz dóretpelerinde bir sózdi, bir frazeologizmdi qaytalay bermey olardıń basqa variantlarınan paydalanıwdı maqul kóredi. Sol arqalı shıǵarmanıń kórkem obrazlıǵın asırıwǵa erisedi. Mısalı:

Ol bizlerdiń jańa asıq oynaǵan jerimizge *kóz jiberdi*.

(T.Qayıpbergenov «Muǵallimge raxmet» 9-bet).

Aspanǵa qaraǵan kisi qusap Meńlimurat aǵaǵa *kóz tasladım*.

(T.Qayıpbergenov «Muǵallimge raxmet» 34-bet).

Endi urlıqshı degen ataqtı ózimnen-ózim qápelimde *moynıma tańatuǵın* boldım (286-bet).

Sonda da *moynıma qoyıp* birinshi aytqanımda turıp aldım (286-bet).

Sonda da oǵan *sır bergim kelmep* edi, ózi qaltama qolın suǵıp baǵanaǵı sharshını tartıp aldı (286-bet).

Sonda da Gúlaydıń aldında *sır bermewge tırısıp* baqtım (286-bet).

Joqarıdaǵı mısallardaǵı frazeologizmlerdiń quramındaǵı bir komponenttiń mániles sóz benen almasıwı arqalı frazeologizmnıń leksikalıq variantı dórelip tur: *kóz jiberiw* – *kóz taslaw*, *moynına tańıw* – *moynına qoyıw*, *sır bergisi kelmew* – *sır bermewge tırısıw*.

Leksikalıq variantlardıń belgili bir bólegi frazeologizm quramındaǵı komponenttiń qısqarıwı (túsip qalıwı) nátiyjesinde de payda boladı. Frazeologizm quramında bunday ellipsislik qubılıslar arqalı payda bolǵan frazeologiyalıq variantlar tilimizde kóplep ushırasadı. Kórkem shıǵarmalarda sóz sheberleri xalıq tilindegi frazeologizmlerdi jeke stillik maqsette quramına sóz qosıp yamasa qısqartıp ta paydalanıwı múmkin. Jazıwshı T.Qayıpbergenov tilde jiyi

qollanılatuǵın biri eki bolmaw, qara aspandı jerge túsiriw, gápin bóliw, gápi kesiliw, ala jipti kesiw degen frazeologizmlerdiń quramına sóz qosıp jumsaw arqalı frazeologizmlerdiń mánisin jáne de ótkirlestiriwge erisedi:

Bunnan keyin olar maǵan *kewil awdarmadı* (290-bet).

Dáslep onsha *kewil bólmesemde* shúbarekti tartıp kórdim (284-bet).

Jáne meniń bir nárese *esime tústi* (291-bet).

Onıń usı ádetlerin eslep otırıp bir nárese *yadıma túsip* ketti (276-bet).

Biraq kisige qaraǵanday beti joq. Naǵız urı bolıp *kózge túsip atır* (247-bet).

Ayıbım da *kózge kórinip* tur (269-bet).

«Kolxozǵa kiremen» dep, bir-eki ret aytıp edi. *Tilin kesip alǵanday* etti (277-bet).

«Jámiyet» degen sózdiń mánisin túsınbesem de qaytıp soray qoymadım. Basqalar da, *tilin birew julıp alǵanday*, úndespedi (258-bet).

T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologizm quramındaǵı qandayda bir komponentleriniń ózgerip yamasa basqa sóz benen awmasıp keliwi jaǵdayında payda bolǵan frazeologiyalıq variantlar kóplep ushırasadı. Yaǵnıy bular leksikalıq variantlar bolıp tabıladı. Mısalı:

Kempir, qapa bolmańız, Turdımurat úlkeye kele zor jigit bolıp dúzeledi, - dedi ol. Bul sózge *tóbem kókke jetkendey* quwandım (269-bet). Meńlimurat aǵanın baladay-aq bizler menen oynaǵanına, oyınımızǵa basshılıq etkenine *tóbemiz kókke tiygendey* quwanamız (285-bet).

–He, sen Meńlimurat aǵadan aqıllımısań!?-dedi Sayıp meniń sózimdi jaqtırmay. Tas bolmasa *abıroyım ayranday tógilip* edi (279-bet). Birewdikin «urlap aldıń» dep záwlim salsa qáytmen? Sorım qaynap *abıroyım tógietuǵın* jaǵına endi aylandı (285-bet).

Bunda «tóbesi kókke jetiw» – «tóbesi kókke tiyiw», «abıroyı ayranday tógiliw» – «abıroyı tógiliw» frazeologiyalıq variantlar bolıp esaplanadı. Bularda



aytarlıqtay semantikalıq ózgeshelik sezilmegeni menen belgili dárejede stillik ózgeshelik bar.

Shıǵarmada ayırım frazeologizmlerdiń tildegi qáliplesken formasınan jazıwshı tárepinen ózgertilip jumsalǵan túrlerin de ushıratıwǵa boladı. Máselen kóziniń qıyıǵın salıw degen feyil mánili frazeologizm forması jaǵınan ózgertilip qollanılǵan.

Tilimizde isi kelispew frazeologizmi isi júrispew, talabı kelispew, talabı júrispew degen leksikalıq variantlarına iye. Avtor shıǵarmada bul frazeologizmdi tilde onsha paydalana bermeytuǵın talabı oralıw degen variantın da bir neshe jerde jumsaydı.

*Demine nan pisiw* degen frazeologizm adamnıń ór kókirekligin, menmenligin súwretlew ushın jumsaladı. Shıǵarmada bul frazeologizm basqasha variantta jumsalǵan. Nan kómponentiniń ornına zaǵara sózin almasıradı jáne hár degen sózdi qosadı. Nátiyjede bul frazeologizm basqasha reńkke iye boladı:

Jazıwshınıń bir frazeologizmdi sol turısında ekinshi jerde paydalanıwı frazeologizmlerden qollanıw itibarlılıǵın da kórsetedi. Shıǵarmanı dıqqat penen talqılap qaraǵanıımızda jazıwshınıń bir frazeologizmdi qayta tákirarlamaw maqsetinde varıntlas frazeologizmlerden ónimli paydalanǵanın kóremiz.

Solay etip frazeologizmnıń hár qıylı variantların paydalanıw shıǵarmaǵa kórkemlilik, tásirlik beredi, qaytalawdıń aldın aladı, eń baslısı shayırdıń xalıq tilin joqarı dárejede biliwinen derek beredi.

### **III bap. T.Qayıpbergenovtın «Muǵallıngıe raxmet» povestinde jumsalǵan frazeologizmlerdiń komponentlik quramı jaǵınan túrleri**

Túrkiy tilleri, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de frazeologiyalıq materiallarǵa oǵada bay. Frazeologiya oǵada úlken izertlew obyektine iye bolıwına qaramastan qaraqalpaq til biliminiń eń az úyrenilgen tarawı bolıp, onda úyreniliwi tiyis teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye bolǵan máseleler kóp. Ásirese, olardıń leksika-semantikalıq hám leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri elege shekem arnawlı túrde lingvistikalıq izertlew obyektı bolmay kiyatır. Sonlıqtan da qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin hár tárepleme izertlew teoriyalıq hám ámeliy jaqtan úlken áhmiyetke iye.

Tildegı obrazlılıqtı ańlatıwshı birlikler ishinde frazeologizmler ayırıqsha orın tutadı. Awıspalı mánini bildiriw, obrazlılıq, emocionallıq, ekspessivlik, unamlı hám unamsız baha beriw olardıń ózine tán ózgesheligi bolıp esaplanadı.<sup>1</sup>

Frazeologizmlerdiń kópshilik bólegi sóylewde belgili bir stillik maqset – ekspressivlik ushın xızmet etedi. Frazeologizmler kórkem shıǵarmalarda obraz jasaw, personaj tiline sáykes minezleme beriw, waqıya, hádiyse yaki halattı kórkem obrazlı, ótkir etip kórsetiwde qollanılatuǵın áhmiyetli til birliǵi esaplanadı. Sonlıqtan da, kórkem sóz sheberleri esaplanatuǵın jazıwshı hám shayırlar olardan óz shıǵarmalarında keń paydalanadı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri xalıq tilinde uzaq ásirler dawamında qollanılp hám qalıplese otırıp, ózine tán mánilik reńkleri menen pikirdi tolıq jetkeriwde ayırıqsha xızmet etetuǵın sózlik quramnıń bir toparın quraydı.

Qazaq ilimpazı F.Qalıulı: «Frazeologiya – izertlenip bolǵan ilim dep aytıwǵa bolmaydı. Bunıń sheshilmegen dawlı, tartıslı máseleleri kóp. Sonlıqtan da, sońǵı

---

<sup>1</sup> Кудиярова Ш.Т. Қарақалпақ хәм қазақ тиллериндеги сөзлердиң лексика-семантикалық өзгешеликleri. Фил. илим. канд. ...дис. Нөкис, 2006, 84-бет.

jıllarǵa deyin onı jeke pán retinde arawlı izertlewshiler júdá az boldı. Kóbinese leksikanıń kóleminde tekseriw menen sheklenip kelgenligi belgili»<sup>1</sup>, – dep jazadı.

Joqarıda keltirilgen pikirler qaraqalpaq til bilimine de tiyisli. Sebebi, búgingi kúnge shekem frazeologizmler leksikologiya tarawında qaralıp, sonıń bir bólimi sıpatında úyrenilip kelmekte. Frazelogiya oǵada úlken izertlew obyektine iye bolıwına qaramastan qaraqalpaq til biliminiń eń az úyrenilgen tarawı bolıp, onda úyreniliwi tiyis bolǵan teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye máseleler kóp. Máselen, frazeologizmlerdiń dúziliw jolları, sóz shaqapları menen qatnası, grammatikalıq hám stillik ózgeshelikleri, sonday-aq, olardaǵı polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya hám variyaciya t.b. atap ótiw múmkin. Bul keltirilip ótilgenler qaraqalpaq til biliminde házirgi kúndegi áhmiyetli máseleler esaplanadı.

Frazelogizmler boyınsha J.Eshbaevtıń avtorlıǵında «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi»<sup>2</sup> atlı qısqa túrdegi eń birinshi frazeologiyalıq sózligi jariq kórdi. Bul miynet qaraqalpaq tili leksikologiyasında oqıwshılar jámiyetshiligi ushın eń zárúrli miynet hám oqıw qurallarınıń birinen esaplanadı. Miynet eki bólimnen ibarat. Dáslepki bóliminde rus hám túrkiy tillerinde, sonıń ishinde házirgi qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri tuwralı jazılǵan miynetlerge qısqasha sholıw jasalǵan. Avtor onda ilimpaz-izertlewshilerdiń pikirlerine óziniń jeke kóz-qarasın bildirip qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózine tán leksika-semantikalıq ózgesheliklerin til faktleri tiykarında analiz jasaydı. Sonday-aq frazeologiyalıq sóz dizbeklerin frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik hám frazeologiyalıq dizbek dep úsh toparǵa bólip qarap, olardıń hár birine jeke-jeke toqtaladı, hár birinen ekinshisiniń ózgesheliklerin anıq mısallar arqalı tastıyıqlaydı. Bul bólimde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń naqıl-

---

<sup>1</sup> Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, «Санат», 1997, 186-бет.

<sup>2</sup> Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985.

maqallardan ayırılmağın özgeşelikleri hám olardıń óz ara jaqınlıq belgileri keń túrde sóz boladı. Naqıl-maqal menen frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń arasındağı qatnas hám özgeşeliklerdi kórkem ádebiyatlardan (roman, povest, gúrriń, naqıl-maqallar) hám gazeta-jurnallardan alınğan mısallar arqalı hár tárepleme dáliyllep bul tuwralı belgili bir jıynaqlanğan pikir bildiredi.

Miynette frazeologiyalıq variantlar menen frazeologiyalıq sinonimlerdiń óz ara jaqınlıǵı hám olardıń bir-birinen ayırmashılıqları ilimiy tiykarda dáliyllenedi. Óytkeni kópshilik jaǵdayda bul ekewiniń parqın ayıra almay, bári frazeologiyalıq sinonim dep te qaralıp kelindi. Bul jaǵday avtor tárepinen eske alınıp, oqıwshıǵa frazeologiyalıq varianttı frazeologiyalıq sinonimnen ańsat ajratıw ushın imkaniyat tuwdırılğan. Sonday-aq frazeologiyalıq sinonimler tuwralı pikir júrgizip, bul haqqında qısqa bolsa da qilimiy teoriyalıq pikirler beriledi.

Jumıstıń ekinshi bólimi frazeologiyalıq sózlik. Bunda frazeologizmlerdiń mánileri jay mısallar menen túsindirilip ǵana qoymastan, kórkem ádebiyattan alınğan janlı faktler tiykarında bekkemlenip barıladı.

Frazeologiyalıq materiallar ózleriniń genetikalıq, funkcionallıq, qurılıslıq ayırıqshalıqları jaǵınan túrlishe semantikalıq jaqtan da xarakteri jaǵınan da hár qıylı bolıp keledi. Bul frazeologiyanıń obyektin belgilewde biraz qıyınshılıqlar tuwdıradı. Haqıyqatında da frazeologiyalıq sóz dizbekleri til iliminde ele belgili bir sistemaǵa túsip tolıq sheshilip bolınğan joq.

Sonlıqtan da biz xalqımızdıń ásirler boyı taratıp, joǵaltıp qásterlep saqlap kiyatırğan bay ǵáziynesini bolğan frazeologizmlerdi, olardıń sanın jáne de toparın kóbeytip, bayıtıp kózdiń qarashıǵında saqlap, keleshek áwladqa taratıwımız tiyis.

Frazeologizmler bir-biri menen erkin túrde baylanıspay, burınnan qalıplesken halda yamasa uzaq waqıtlar dawamında turaqlı túrde qollanıluwı nátiyjesinde óz ara mánilik hám grammatikalıq jaqtan bir pútinlikti bildirip, birinen birin bólip alıwǵa bolmaytuǵın bir mánilik sózge barabar bolıp keledi. Sırtqı

dúzilisine qaraǵanda frazeologizmler sintaksislik sóz dizbeklerine júdá jaqınday kórinedi. Biraq olardı bir-birine salıstırıp qarasaq, aralarında úlken ayırmashılıq bar ekenligin anıq kóriwge boladı. Mısalı: 1. *Qoy awzınan shóp almaw, qas penen kózdiń arasında* – bular frazeologizmler. 2. *Shaqqań sóylew, jaqsı islew, eki aylanıw, ot jaǵıw* – bular sintaksislik sóz dizbekleri.

Birinshi mısallardaǵı sózlerdiń dizbegin frazeologizmler dewimizidiń sebebi olar grammatikalıq baylanısı jaǵınan bir pútín birlik sıpatında qollanıladı. Máselen, *qoy awzınan shóp almaw* «juwas», *qas penen kózdiń arasında* «tez, jıldam» mánisinde qollanılıp tur. Sonlıqtan olardı birinen birin bólip alıwǵa bolmaydı. Máselen, *qas penen kózdiń arasında* degen bir pútín leksikalıq birliktiń birewin *kózdiń arasında* dep, al ekinshisin *qas penen* dep aytıw múmkin emes. Sebebi tilimizde onday túrdegi bir mánini ańlatatuǵın frazeologizmler joq. Sonday-aq, bunday turaqlı dizbektegi sózlerdiń ornın basqa bir sóz benen awmastırıwǵa bolmaydı.

Turaqlı dizbek bolıp esaplanatugın frazeologizmlerdiń taǵı bir ózgesheligi mınada: geypara frazeologizmlerdiń ańlatatuǵın mánisi sol dizbektiń quramındaǵı hár bir sózdiń dara turǵandaǵı yamasa basqa bir mánili sóz benen dizbekleskendeги ańlatatuǵın mánisinen pútkilley qashıqlanıp beriledi. Olardıń quramındaǵı sózler dáslepki mánisin birotala joytadı. Frazeologizmlerdiń bir toparı sol ózi dizbeklesip kelgen sózlerdiń mánisi menen baylanıslı boladı. Anıǵıraq aytqanda, bunday frazeologizmlerdegi sózlerdiń ulıwma anlatatuǵın mánisi olardıń quramındaǵı sózlerdiń biriniń bolmasa biriniń leksikalıq mánisi menen ushlasıp keledi. Bunday turaqlı sóz dizbekleri frazeologiyalıq baylanıslarǵa qatnaslı boladı. Oǵan tómendegi taqlettegi turaqlı sóz dizbekleri kiredi. Mısalı: *kóz tigiw, qulaq salıw, janı ashıw, qulaq aspaw, tilin tiyiw, beti qızarıw* hám t.b. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri yamasa frazeologizmler quramı hám dúzilisi boyınsha turaqlı, pútín bir mánini ańlatıp, leksikalıq jaqtan ajıralmaytuǵın sóz dizbekleri. Frazeologizmdegi

«semantikalıq pútinlik (nominaciyalıq pútinlik) onı dúziwshi elementlerdiń strukturalıq bóleklerinen basım bolıp keledi, sonlıqtan ol gáp quramında bir sózdiń ekvivalenti sıpatında xızmet etedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń dúziliw modellerin, olardıń túrlerin izertlew hám belgili bir sistemaǵa túsiriw máselesi ele tın hám islenbegen tarawlarınıń biri bolıp tabıladı. Sebebi, qaraqalpaq tilinde usı waqıtqa deyin frazeologizmlerdiń quramına arnalıp jazılǵan bir de miynet joq. Sonlıqtan, biz bul bapta «Muǵallımge raxmet» povestindeǵı frazeologizmlerdiń komponentlik quramı jaǵınan túrlerin anıqlawdı názerde tuttıq. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmler quramındaǵı komponentler sanı jaǵınan da hár qıylı bolıp keledi. Olardı komponentlik quramı jaǵınan úsh toparǵa ajratıp qarasaq boladı: eki komponentli, úsh komponentli, kóp komponentli.

1. Eki komponentli frazeologizmler: ańsarı awıw, awzın ash paw, bel baylaw, bawırı eziliw, búyiri burıw, gápın jıǵıw, gójeni tógiw, dize búgiw, dushpan kózi, jaǵasın uslaw, jan eniw, jan táslim, jel kokirek, jeńil ayaq, jer jutıw, kóz boyawshılıq, kózi ashıq, kózi jetiw, kózi qıymaw, kózin alartıw, kózge túsiw, qulaq túrmew, júregın órtew, júregi háwliriw, qanı qaynaw, qas qaǵımda, qas qaqpaw, kewli suwıw, kewline toqıw, pıshaq arqası, salqının salıw, sorpası qosılmaw, taqatı tawsılıw, til algısh, tilge keliw, tilin tıyıw, tis jarmaw t.b.

2. Úsh komponentli frazeologizmler: júzikke qas qondırǵanday, júregi ornına túsiw, júregi alıp ushıw, aq xojanıń aqlıǵı, ala kesek bolıw, awzına ılay sıpaw, ayaǵına tusaw etiw, belin bekkem buwıw, júregi suw etiw, júreginiń túgi bar, ishi iyt jırtqanday, qabaǵınan qar jabıw, qamırdan qıl suwırǵanday, qan sorpa bolıw, qanı betine shapshıw, qas qabaǵına qaraw, kózdi ashıp jumǵansha, pıshıq murnı batpaytuǵın, salısı suwǵa ketiw, sirkesi suw kótermew, qoyarǵa jer tappaw, kókiregi alıp ushıw, moynın ishine tartıw, jan iymanı qalmaw, janı alqımına

taqalıw, janı jay tabıw, janı kózine kóriniw, janın otqa jaǵıw, jer tarttırıp jiberiw, jeti júyresinen ótiw, jolına ayday qaraw t.b.

3. Kóp komponentli frazeologizmler: qas penen kózdiń arasında, eki kózi tórt bolıw, jerden jeti qoyan tapqanday, eki ayaǵın bir etikke tıǵıw, aǵam barda arqam tamda, aytqanı aytqan, degeni degen bolıw, asarın asap, jasarın jasaw, attan tússe de, erden túspew, barmaǵan tesigi, kirmegen esigi, bas qattı ma, tas qattı ma, bir tapqanı bir tapqanına jetpew, bolar is boldı, boyawı sıńdı, quda da jay, qudaǵay da jay, esikten tórge, tórden esikke, hám urı, hám ústem, usharın jel, qonarın say (biliw) hám t.b.

### 3.1. Eki komponentli frazeologizmler

Qaraqalpaq tilinde atlıqlar menen feyillerdiń baylanısıp keliwi hár túrli jollar menen iske asadı. Qaraqalpaq tiliniń faktlerin izertlep qaraǵanda, atlıq xızmetinde qollanılatuǵın sózler feyiller menen belgili bir grammatikalıq formaların – seplik jalǵawlarınń járdemi menen sintaksislik baylanısqa túsip, frazeologizmlerdi dúzip keledi. Bunday frazeologizmlerdegi sózlerdiń arasındaǵı baylanıs basqarıw jolı menen iske asadı. Atlıq xızmetinde qollanılatuǵın sózlerdi feyillerdiń seplik jalǵawları arqalı basqarıp, frazeologizmlerdi dúzip keliwi T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmasında júdá ónimli qollanıladı. Máselen, *ańsarı awıw, awzın ash paw, bawırı eziliw, búyiri burıw, gápin jıǵıw, gójeni tógiw, dize búgiw, jaǵasın uslaw, jan eniw, jer jutıw, kózi jetiw, kózi qıymaw, kózin alartıw, kózge túsıw, qulaq túrmew, júregın órtew* hám t.b.

Atlıqlardı seplik jalǵawları arqalı basqaratuǵın frazeologizmlerdiń quramındaǵı bas sóz ózinen sońǵı sózge mánilik hám formalıq jaqtan gárezli bolıp, oǵan baǵına baylanısadı. Ol gárezlilik hám baǵınıńqılıq belgi (bas sózdiń) belgili bir grammatikalıq formaǵa iye bolıwı menen yamasa belgili bir jalǵawda turıwı arqalı sıpatlanadı. Atlıqlardıń ayırımları feyiller menen tabıs sepliginiń affiksleri arqalı baylanısqa túsip, frazeologizmlerdi dúzip kelse, geypara atlıqlar keńislik

qatnastı bildiretuǵın sepliklerdiń, dál aytqanda, barıs, shıǵıs hám orın seplikleriniń affiksleri arqalı óz ara mánilik, formalıq jaqtan baylanısıp, frazeologizmlerdi payda etedi. Qaraqalpaq tilindegi bir topar feyillerdiń tabıs sepligindegi atlıqlardı (tuwra obyektı) basqarıp keliwi, al ekinshi topar feyillerdiń barıs, shıǵıs hám orın sepliklerindegi keńislik hám obyektlik mánide qollanılatuǵın atlıqlardı basqarıp keliwi olardıń, yaǵnıy feyillerdiń leksikalıq mánilerine baylanıslı boladı.

Mine, sonıń ushın da tilimizdegi gúllán feyillerdiń awıspalı hám awıspasız bolıp eki toparǵa bóliniwi olardıń morfologiyalıq kórsetkishlerine tiykarlanıp bólinbeydi, al leksikalıq mánilerine tiykarlanıp bólinedi.<sup>1</sup>

Qaraqalpaq tilinde awıspalı feyiller mánilerine qaray kóbinese tuwra obyektı yamasa tabıs sepliginiń affiksin qabıl etken atlıqlardı talap etip, al awıspasız feyiller kóbinese qıya obyektı yamasa barıs, shıǵıs, orın seplikleriniń affikslerin qabıl etetuǵın atlıqlardı talap etip, basqarıp keledi. Ekinshi komponent sıpatında keletuǵın feyiller seplengen atlıqlar menen mánilik hám formalıq jaqtan baylanısıp kelgende, olar tiykar, dórendi, túbir formasında, kelbetlik feyil, hal feyil hám atawısh feyil formalarında, sonday-aq barlıq meyil, dáreje formalarında da qollanıla beredi. Feyiller atlıqlar menen dara, qospa hám sostavlı feyil formasında turıp ta baylanısıp, olardı erkin basqara aladı.

Komponentlik quramı jaǵınan qaraqalpaq tilinde eki komponentli frazeologizmler eń kóp sandı quraydı.

T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmasında da frazeologizmlerdiń usı túri júdá kóp.

1) Atlıq+feyil: adım urıw, ayıbın moyınlaw, aqıl tabıw, arı keliw, arına shawıw, awzı ashılıw, awzıların bastırıw, awzın qaqpaw, awzına almaw, basın iyzew, basınan sıypalaw, betinen aldırıw, betine tigiliw, erk beriw, esime túsiw, esin alıw, eti túrshigiw, jol baslaw, jónin aytıw, júregi jarılıw, zeynine tiyiw, iyegi saqıldaw, qabaǵın úyiw, kegirdek sozısıw, qáddin tiklew, kewil bóliw, kewli buzılıw, qol

---

<sup>1</sup> Баскаков Н.А. Карақлпақский язык . М., 1952, Т.І. 333-бет.



alısıw, qolğa túsiw, qulaqqa quyıw, kóz taslaw, kózge kórinıw, kózden ótkerıw, kózi jetıw, moynıma almaw, murnın kóterıw, mıyıgın tartıw, sır ashpaw, sır berıw, tisinen shıǵarıw, shalǵayınan tartıw hám t.b.

2) Atlıq+atlıq: shın kewil, tas bawır, jan táslım, atam zamanda, qas qaǵımda, bas amanda, bastan ayaq hám t.b.

3) Sanlıq+atlıq: bir pul, bir awızdan, bir esaptan, bir zamanda, bir maydanda, eki bastan hám t.b.

Sanlıq, atlıq sóz shaqabı arqalı dizbeklesken frazeologizmler kóbinese shıǵıs hám orın seplikleriniń affiksleriniń jalǵanıwı arqalı jasaladı.

4) Sanlıq+kelbetlik: bir sózli, eki júzli, eki ushlı, jeti qırlı hám t.b.

5) Atlıq+ráwısh: kóz astınan, kóz aldında, kúni keshe, ayaq astınan, kóz ushında, iyeginiń astında hám t.b.

6) Atlıq+kelbetlik: aq kókirek, suwıq xabar hám t.b.

7) atlıq+hal feyil: kirpik qaqqansha, gegirdegi qızarǵansha, kún batqansha, tań ata hám t.b.

8) Kelbetlik+atlıq: jel kókirek, jeńil ayaq hám t.b.

Solay etip, T.Qayıpbergenovtıń povestindeǵı tabıs, barıs, shıǵıs hám orın seplikleri menen kelgen atlıqlar ózleriniń leksikalıq mánilerine qaray awıspalı yamasa awıspasız feyiller menen tıǵız baylanısıp, frazeologizmlerdi dúzip keledi. Bunday frazeologizmlerdegi tabıs, barıs, shıǵıs, orın sepligi formasındaǵı atlıqlar mánisine qaray feyilge baǵınıp, bas sóz bolıp keledi de, al feyiller ekinshi komponent bolıp keledi.

### 3.2. Úsh komponentli frazeologizmler

Shıǵarmada úsh komponentli frazeologizmler de kóplep ushırasadı. Olar komponentleriniń qanday sóz shaqabına qatnasına qaray bir neshe túrli dúzilislik úlgi tiykarında dóretilgenin anıqlawǵa boladı. Mısalı:

1) atlıq+atlıq+fevil: qolınan ǵarbızı túsiw, janın kelige qamaw, sirkesi suw kótermew, kúlin kókke ushırıw, tayaǵın iyt ǵayzaw, awzına kúshi jetpew, otqa suw quyıw hám t.b.

2) atlıq+fevil+fevil: miyinen shıǵıp ketiw, ǵápti kesip aytıw hám t.b.

3) atlıq+ráwısh+fevil: pirin arqasına tańıw, eshekke teris mingiziw, júregi tarsa ayırılıw hám t.b.

4) sanlıq+kelbetlik+fevil: eki oyılı bolıw, jeti jinindey kóriw hám t.b.

5) sanlıq+atlıq+fevil: eki qolın kóteriwe, jeti júyresinen ótiw, eki iyni salpawsıw hám t.b.

6) fevil+atlıq+fevil: jumǵan awzın ash paw, aytqan sózinen qaytpaw hám t.b.

7) kelbetlik+atlıq+fevil: qızıl kegirdek bolıw hám t.b.

Úsh komponentli frazeologizmlerdiń ishinde fevilniń hár qıylı funkcional formaları menen aralasıp keletuǵın frazeologizmlerdi de ushıratamız. Mısalı:

Atlıq+atlıq+hal fevil: es aqıldan ayrılǵansha, hiyle-peylesine qaratpay, ǵáp sóz basılǵansha, kózdi ashıp jumǵansha, aytıp awzın jıymay-aq, ayaq-ayaǵına tiymey hám t.b.

Atlıqlardıń kelbetlik fevil formaları menen dizbeklesiwinen: el jatar mezigilde, tań saz bergende, aqır zaman bolǵanda, iyt ólgen jerde, ayaq jeter jerde, qas qarayǵan waqıtta t.b.

Atlıqlardıń kelbetlik penen dizbeklesiwinen: qudaydıń qutlı kúni, tań ala gewgimde, ulıstıń ullı kúni, at shaptırım jerde hám t.b.

Eń aqırǵı komponenti tirkewish bolıp kelgen túrleri de ushırasadı: tis tırnaǵına shekem, tasbaqa júris penen, aq kókiregi menen, aqırǵı demine shekem, aqır zamannan berli, jan táni menen t.b.

### **3.3. Kóp komponentli frazeologizmler**

Frazeologizmlerdiń tórt hám onnan da kóp komponentlerden turatúǵın túrleri de belgili orındı iyeleydi. Házirgi qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq quramındaǵı bunday kóp komponentli frazeologizmler awızeki sóylew tilinde de, jazba túrde de keń qollanıladı. Quramalı dúziliske iye bolǵan kóp komponentli frazeologizmler kúshli ekspressiyaǵa iye bolıwı menen frazeologizmlerdiń basqa túrлерinen (eki hám úsh komponentli frazeologizmlerden) ózine tán ayırmashılıqları menen ajıralıp, olar grammatikalıq dúzilisi jaǵınan túrli formalarda ushırasadı. Bunday frazeologizmler tómendegidey formalarda ushırasadı:

1) Atlıq sózler menen feyildiń dizbeginen jasalǵan kóp komponentli frazeologizmler: qoy awzınan shóp almaw, kóz jası kól bolıw, qast etken jerden qan alıw, jan iynine ot túsiw hám t.b.

2) Ayırım komponentleri sanlıqlardan jasalǵan kóp komponentli frazeologizmler: bir shıbıq penen aydaw, bir shaynam eti bolmaw, bir kóylek burın tozdırıw, bir sazdıń bózi bolıw, bir qasıq qanınan keshiw, bir tırnaqqa zar bolıw, bir oq penen eki qoyandı atıw, eki kózi tórt bolıw, eki ayaǵın bir etikke tıǵıw, tórt jaǵı qubla bolıw, on gúlinen bir gúli ashılmaw, otız eki tisin tamaǵına jiberiw hám t.b.

3) Almasıq sózler menen kelgen kóp komponentli frazeologizmler: óziniń jaqqan otına ózi ısınıw, óz obalı ózine bolıw, kimniń tarısı pisse, sonıń tawıǵı bolıw hám t.b.

4) Quramında kelbetlik sózler ushırasatúǵın kóp komponentli frazeologizmler: arısladay aybatlı, jolbarıstay ǵayratlı; aq shashlı, sarı tisli; aq degeni aq, qara degeni qara; awzınan aq iyt kirip, qara iyt shıǵıw hám t.b.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq materialların analizlep qaraǵanıımızda, onda quramalı qurılısqa iye frazeologizmler ushırasadı. Bunday dúzilistegi frazeologizmlerdi G.Aynazarova óz miynetinde <sup>1</sup> teńles eki komponentli frazeologizmlerge kirgizedi. Bunday frazeologizmler folklorda, kórkem shıǵarmalarda, awızeki sóylewde jiyi qollanıladı. Olar qospa gáp formasında bolǵanı menen, bir leksika-grammatikalıq pútinlikti qurap keledi. Avtor qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin strukturalıq jaqtan bir bólekten hám teńdey eki bólekten turatúǵın túrlerge ajratıp úyrenedi. Qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq materialların qarastırǵanıımızda olardıń hár qıylı dúzilmeler sıpatında kózge taslanatúǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Máselen, dúzilisi jaǵınan bir bólekten turatúǵın frazeologizmler: qası-qabaǵına qaraw, awzı-awzına tiymew, kózdiń qarashıǵınday saqlaw, betine kelmew, awzı jeńil, iyt ólgen jer, júrek jutqan, eki sózli hám t.b. Frazeologizmlerdiń ishinde quramalı dúziliske iye bolǵan teńdey eki bólekten turatúǵın dúzilmeler de tilimizde kóplep ushırasadı.

Teńles eki komponentli frazeologizmler, kóbinese, teńdey baylanısqa eki komponentten turadı. Bul komponentler simmetriyalı dúzilmeden quralǵan. Simmetriyalı dúzilme hár komponenttiń sáykes aǵzaların bir-biri menen fonetikalıq, grammatikalıq, semantikalıq jaqtan sáykes keliwi arqalı dóreledi. Teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń tábiyatına tán usınday ózgeshelikler olardıń komponentleriniń tutaslıǵı, uyqasın támiyinleydi: Aǵam barda arqam tamda, aytqanı aytqan, degeni degen bolıw, asarın asap, jasarın jasaw, attan tússe de, erden túspew, barmaǵan tesigi, kirmegen esigi, bas qattı ma, tas qattı ma, bir tapqanı bir tapqanına jetpew, bolar is boldı, boyawı síndi, quda da jay, qudaǵay da

---

<sup>1</sup> Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005, 17-18-беттер.

jay, esikten tórge, tórden esikke, hám urı, hám ústem, usharın jel, qonarın say biliw hám t.b.

T.Qayıpbergenovtıń povestinde kúshli ekspressiyaǵa iye teńles eki komponentli frazeologizmlerdi de ushıratamız. Avtor olardı shıǵarma qaharmanlarına sıpatlama beriwde, olardıń hár qıylı psixologiyalıq halatların súwretlewde, háreket hám qubılıslardı ashıp kórsetiwde jımsaydı: Erteklerde esitiwimizge qaraǵanda, atsa mıltıq, shapsa qılısh kespeytugin adam boladı deytugin edi (258-bet).

*Turıp taqatım,- otırıp parasatım* bolmadı (288-bet).

«Eger adam joqta úyine barsam, iyti tútıp jep putımdı-put, qolımdı-qol etip taslaydı ǵoy», dep bir iláj tabıwdı oyladım (288-bet).

Qatar balalarımnan uyalǵanımdı qáyteyin, *jer jarılmadı, men kirmedim* (248-bet).

Solay etip, T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallımge raxmet» povestinde qollanılǵan frazeologizmler mánilik jaǵınan da, dúzilisi jaǵınan da hár qıylı bolıp, shıǵarmanıń tilin bayıtıwǵa, sózsiz, óz tásin tiygizip tur.

## Juwmaq

Hár qanday ádebiy tildin tiykarında, onın qalıplesiwinde kórkem sóz sheberleri – shayırlar hám jazıwshılar belgili xızmet atqaradı. Olar óz shıǵarmaları menen ádebiy tildegi normalardıń qalıplesiwine jańa baǵdar beredi, normalardı jetilistiredi. Sonlıqtan da qalegen jazıwshı yamasa shayır shıǵarmalarının tilin, ózine tán ózgesheliklerin hár tárepleme úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Kórkem sóz sheberi T.Qayıpbergenov pikirdin kórkemligi hám ótkirliǵi ushın frazeologizmlerden keń paydalanǵan. Onın shıǵarmalarında biz házirgi ádebiy tilde siyrek qollanılatuǵın emocionallıq-ekspressivlik boyawları kúshli bolǵan frazeologizmler hár qıylı usıllarda qollanılǵanın kóplep ushıratamız.

Bizın bul jumısımız belgili jazıwshı T.Qayıpbergenovtın «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologizmlerdin qollanıw ózgesheliklerin talqılawǵa arnalǵan.

T.Qayıpbergenov óz shıǵarmalarının joqarı ideyalılıǵı hám tereń mazmunlılıǵı jaǵınan qaraqalpaq ádebiyatında belgili orındı iyeleydi. Biz T.Qayıpbergenovtın «Muǵallimge raxmet» shıǵarmasın talqılaǵanıımızda onda tildin kórkemlew qurallarının orınlı, sheber paydalanǵanlıǵı birden kózge tusedi.

Frazeologizmler sózlik quramdaǵı ózine tán leksika-semantikalıq, leksika-grammatikalıq dúzilme túrindegi til birlikleri bolıwına baylanıslı olar sóylewde, ásirese kórkem ádebiyat stilinde semantikalıq-stillik til quralları xızmetin atqarıwda iykemli bolıp keledi. Sonın menen birge olardıń birazlarında hár xalıqtın milliy koloriti de sáwlelenedi. Usınday ózgesheliklerine baylanıslı T.Qayıpbergenov óziniń shıǵarmasında frazeologizmlerdi stillik maqsette júdá keń paydalana alǵan, yaǵnıy súwretlenip atırǵan qaharmanlardın oy-pikirlerin, kóz qaraların dál sol mazmunda ashıp beriwde frazeologizmlerden kórkem shıǵarmanın estetikalıq talaplarına say óz ornında tańlap qollanılǵanlıǵın kóremiz.

Jazıwshı frazeologiyalıq sóz dizbeklerin óz mánisinde, óz qálpinde qollanıw menen qatar onı dóretiwshilik penen óz oyına ılayıqlap hám ıqshamlap jetkeredi. Jazıwshınıń shıǵarmasında semantikalıq jaqtan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń barlıq túrleriniń kóplep qollanılǵanlıǵı kórinedi: frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler.

Sinonimiya – stilistikadaǵı eń baslı másele bolıp esaplanadı, sebebi tilde paydalanıwda ondaǵı til quralların tańlaw múmkinshiligi sinonimler arqalı iske asadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózleri bir-birine sinonim bolıp ta keledi. Sonlıqtan da shıǵarmada olar mánilik ótkirliğine, obrazlılıǵına qaray tańlap alıp orınlı qollanılǵan. Frazeologiyalıq sinonimler obrazlılıqtı payda etiwde stillik ózgesheliklerge iye bolıw menen birge bir qollanǵan frazeologizmdi yamasa pikirdi qaytalap qollanbawda úlken áhmiyetke iye.

Jazıwshı shıǵarmalarında frazeologiyalıq sinonimler menen qatar frazeologiyalıq variantlar da stillik xızmet atqaradı. Frazeologiyalıq variantlardı leksika-grammatikalıq jaqtan uqsaslıǵına qarap, olardı mánissiz qaytalanıwshı sóz toparları dep qarawǵa bolmaydı. Kerisinshe olar pikirdiń kórkemlik, ekspressivlik múmkinshiligin arttırıwda úlken járdem etedi.

T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallimge raxmet» shıǵarmasınıń tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin komponentlik quramı jaǵınan eki komponentli, úsh komponentli hám kóp komponentli frazeologizmler dep bólip úyrendik.

Solay etip, T.Qayıpbergenov «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń barlıq túrlerin sheber paydalana bilgen hám házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesiwine, onıń leksikasınıń tolıqtırılıwında qollanılǵan frazeologizmlerdiń hámmesi derlik házirgi qaraqalpaq ádebiy tili leksikasınan orın alıp, onıń belgili bir qatlamnı quraydı.

## **Paydalanılğan ádebiyatlar**

### **I. Siyasiy ádebiyatlar**

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, «Ўзбекистон», НМИУ, 2017.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.

### **II. Monografiya, sabaqlıqlar, toplamlar hám kóp tomlıq kitaplar**

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005.
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. Nókis, 2015.
3. Айназарова Г.Б., Сейданова Р. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерди грамматикалық жақтан үйрениўдиң әҳмийети. ҚМУ «Хабаршысы». Нөкис, 2009, 106-108-бетлер.
4. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
5. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
6. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, Санат, 1997.
7. Досжанова Г. К.Рахмановтың «Ақыбет» романында фразеологизмлердиң қолланылыўы өзгешеликлері. Илим хәм жәмийет. Нөкис, 2017, №3, 21-23-бетлер.
8. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985.
9. Хожанов Ш. Фразеологиялық антонимлер. ҚМУ «Хабаршысы». Нөкис, 2012, №1-2, 99-100-бетлер.



10. Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977.
11. Qarlibaeva G. Ájiniyaz shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń qollanılıwı. Házirgi filologiya iliminińáhmiyetli máseleleri. Ilimiy maqalalar toplamı. Nókis, 2011, 38-40-betler.
12. Маматов А. Ҳозирги замон ўзбек тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Тошкент, 1991.
13. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.
14. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармалары тили. Нөкис, 1995.
15. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер. Нөкис, 2012.
16. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. Тошкент, 1970.
17. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). Тошкент, 1966.
18. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Тошкент, 1992.
19. Тәңирбергенов Ж. Қарақалпақ тилинде фейил мәнили фразеологиялық антонимлердің қолланылыў өзгешеликлери.// «ҚМУ Хабаршысы», Нөкис, 2010. № 3-4. 104-107-бетлер.
20. Тәңирбергенов Ж. Қарақалпақ тилинде фейил мәнили фразеологиялық синонимлердің структуралық өзгешеликлери. // ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршы, Нөкис, 2011, №1. 83-85-бетлер.
21. Йулдошев Б. Фразеологик услубият асослари. Самарқанд, СамДУ, 1999.

#### **Internet saytları**

1. <http://yazykoznanie.ru/385/>,
2. <http://www.lingling.ru/>,
3. <http://finno-ugry.ru>

## **Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń**

### **QARARÍ:**

5120100 – filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) bakalavr baǵdarı pitkeriwshisi Esbosınova Aysholpannıń «T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıngе raxmet» povestinde frazeologizmlerdiń qollanıw ózgeshelikleri» temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına «\_\_\_\_\_» bahası qoyılsın.

**MAK bashǵı :** \_\_\_\_\_  
(qolı) (f.i.sh)

**MAK aǵzaları:** \_\_\_\_\_  
(qolı) (f.i.sh)

\_\_\_\_\_  
(qolı) (f.i.sh)

\_\_\_\_\_  
(qolı) (f.i.sh)

\_\_\_\_\_  
(qolı) (f.i.sh)

\_\_\_\_\_  
(qolı) (f.i.sh)

\_\_\_\_\_  
(qolı) (f.i.sh)

\_\_\_\_\_  
(qolı) (f.i.sh)

